

Jöntürk Neşriyatının Üretim ve Dağıtım Süreçleri¹

SERHAT ASLANER

Milli İstihbarat Akademisi
s.aslaner@mia.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5898-5103
Makale geliş tarihi: 21 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 14 Haziran 2024

Özet

Bu çalışma, II. Abdülhamit döneminde muhalif kişi, grup ve örgütler tarafından, kitleleri meşrutî idareye geçiş konusunda ikna ve aktive etmeyi amaçlayan propaganda metinlerinin üretim, çoğaltım ve dağıtım süreçlerine odaklanmaktadır. Makalede üretim süreçleri daha ziyade yurt dışındaki Jöntürkler (yayıncı Jöntürkler), çoğaltım ve dağıtım süreçleri ise daha ziyade yurt içinde yaşayan, Jöntürk fikriyatına sahip ya da eğilimli olmakla beraber daha pasif bir muhalif tavır sergileyen kesimler (okuyucu Jöntürkler) merkeze alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda makale Jöntürk neşriyatının; alt türleri, yurt içi ve dışında hangi tekniklerle basıldığı/çoğaltıldığı, hangi araç ve taktiklerle sirkülasyona girdiği ve nihayet nerelerde okunduğu sorularına yanıtlar üretmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Matbuat Tarihi, Jön Türk Neşriyatı, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yasaklı Politik Yayınlar, Muhalefet

Abstract

The Production and Distribution Processes of the Young Turk Publications

This study focuses on the production, reproduction and distribution processes of propaganda texts produced by opposition individuals, groups and organizations during the reign of Abdülhamit II, with the aim of convincing and mobilizing the masses towards constitutional rule. The article examines the production processes by focusing on the Young Turks abroad (publisher Young Turks), while the reproduction and distribution processes are analyzed by focusing on those living in the country, who are inclined towards the Young Turk ideology, but exhibit a more passive oppositional attitude (reader Young Turks). In this context, the article seeks to answer questions regarding the sub-genres of Young Turk publications, the techniques used to print and reproduce them both domestically and abroad, the tools and tactics employed for their circulation, and finally where they were read.

Keyword: History of Printing, Young Turk Publications, Committee of Union and Progress, Banned Political Publications, Opposition

¹ Bu meselelerin akademik gündemimin bir parçası oluşunu değerli hocam İsmail Kara'ya borçluyum, bu satırların kisse-i tab'a bürünmesi ise sayı editörleri Ayşe Başaran ve Filiz Diğiroğlu'nun sınırsız sabırları sayesinde mümkün oldu. Kendilerine minnettarım.

Giriş

II. Abdulhamit idaresinin muhalifi ve anasayal monarşinin taraftarı olan Jöntürkler açısından uzun yıllar öncelikli gündem ve yöntem, büyük kısmı propaganda amacıyla yazılmış olan farklı tür ve üsluplarda metinlerle İstanbul halkı başta olmak üzere Osmanlı tebasının desteğini almak, meşrutiyet taleplerine toplumsal bir taban oluşturmaktı. Özellikle 1890ların ortalarından itibaren Kahire, Cenevre ve Paris'te kümeleşmeye başlayan Jöntürklerin en temel amacı ve faaliyet alanını metin yayınlamak, bu metinleri olabildiğince yoğun bir şekilde yurt içine sokmak teşkil ediyordu. Bununla beraber, ilerleyen bölümlerde sürekli altı çizileceği üzere, bu, Jöntürklerin yurtdışında yaşayan ve metin üretenlerden ibaret olduğu anlamına gelmemelidir. Aslına bakılırsa Jöntürk dünyasının görece gölgede kalmış anonim bir kesiminin varlığından ve bu kesimin özellikle Jöntürk neşriyatının yurtiçinde çoğaltılması ve dağıtılmasında önemli bir rol oynadığından da bahsetmek gerekir. Çalışma boyunca geniş "Jöntürk" başlığını teşkil eden bu iki kesim arasındaki mesafe/farklılık ise "yazar/yayıncı Jöntürkler" ve "okur/okuyucu Jöntürkler" kavramsallaştırması ile ifade edilmiştir. Dolayısı ile bu çalışmada geçen "Okur/okuyucu Jöntürkler" ifadesi, yurt içinde yaşayan, metin üretmek, eylem yapmak gibi gündemleri ol(a)mayan, bununla beraber "istibdat" idaresine muhalif olan, anayasal idareyi savunan, yurtdışındaki metinleri okuyan, onlardan beslenen ve aktivizmini bu metinlerin tedavül düzeyini artırarak gösteren kitleleri işaret etmektedir. Konu buraya intikal ettiğinde ise ortaya cevaplanacak yeni sorular çıkmaktadır: Yayıncı Jöntürklerin -muhtevalarından bağımsız olarak- hangi metin türlerini niçin bastıkları, bu metinleri hangi tekniklerle basıp çoğalttıkları, okuyucu Jöntürklerin bu metinlerle hangi taktikler sayesinde buluştukları, hangi mekanlarda bu metinlerle muhatap oldukları...

Bütün bu dikkatler etrafında ve beş ana başlık altında Jöntürk neşriyatının üretim, çoğaltım ve dağıtım süreçlerine odaklanmaya çalışan bu makalede öncelikle Jöntürkler tarafından basılan temel metin türlerini ve bu türler arasında kategorik bir ayırım yapmanın gerekli -ve hatta doğru- olup olmadığını ("Jöntürkler Neleri Basardı?") hemen ardından neşriyat odakları ile okurlar arasındaki ilişkinin bu yayıncılık faaliyetleri, üslup ve muhtevada etkili olup olmadığını ("Yayıncılık Faaliyeti Olarak Jöntürlük") tartışmaya çalışıyorum. Daha ziyade metinlerin şekillenmesine odaklanan bu konulardan sonra ise artık son halini almış metinlerin nasıl basıldıkları ve nasıl çoğaltıldıkları üzerinde duruyorum ("Jöntürk Neşriyatında Basım ve Çoğaltım Teknikleri"). Ve bu aşamada -makalenin öne çıkarmak istediklerini de hesaba katarak- mümkün merteye bu süreçlerin yurtiçindeki boyutlarını ele almaya çalışıyorum. Bunu müteakip basılan ve çoğaltılan metinlerin özellikle yurtiçindeki okurla buluşma yolculuğunu, hangi taktiklerle tedavüle sokulduğunu ("Jöntürk Neşriyatını Dağıtım Taktik ve Mekanları") ve nihayet okuyucuların hem bu metinlerle hem de diğer okuyucularla bir araya gelme biçimlerini ("Buluşma/Okuma Mekanları") aktarmaya gayret ediyorum.

Bu çalışmada ağırlıklı hatırat, biyografi ve Jöntürk gruplarının muhtelif türdeki metinlerinden yararlandım. Ancak metinde de görüleceği üzere bu kaynaklar içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait olanları barındırdıkları ikamesiz detaylar itibarıyla daha yoğun kullandım ve bu da Cemiyet'in hemen her alt başlıkta daha fazla yer almasına ve -meselenin özünde olmasa da- Jöntürk temsilinde eşitsiz bir tablo ortaya çıkmasına neden oldu.

1. Jöntürkler Neleri Basardı?

II. Abdülhamid dönemi siyasal muhalefetinin bütününe ifade eden ve esas itibarıyla Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılarak meşrutî idareye geçilmesi ortak paydasında hareket eden Jöntürklerin faaliyetleri, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleştiği 1906'ya ya da başka bir ifade ile söylersek hareket içerisinde askerlerin ağırlığı artana dek büyük ölçüde teşkilatlanmaya ve çok daha büyük ölçüde yazılı ve sözlü propagandaya hasredilmişti. Jöntürkler içerisinde aktivist kanatlar her zaman var olsa da², aktivist yaklaşımın marjinalliğini yitirmeye başlaması, konumuz açısından neşriyatın ikinci plana itilmesi neredeyse II. Meşrutiyet arefesinde gerçekleşmiştir.³ Dolayısıyla ana akım Jöntürklerin uzun yıllar esas faaliyet alanı olarak metin neşri yoluyla kamuoyunu etkilemeye, kitleleri yanına çekmeye ve harekete geçirmeye çalıştığını söyleyebiliriz: "Çünkü Avrupa'da millet-i saireye mensup cemiyat-ı ihtilaliyeyi yakından tedkik edersek esas-ı muvaffakiyetleri teşkilat ve neşriyat esasına müstenit olduğunu görüyoruz."⁴ Nitekim Jöntürkler de "esas-ı muvaffakiyet"in yolunu yayın yoluyla propaganda da bulmuşlardı. Muhtevalarından bağımsız olarak bu uğurda ne tür metinler basıldığını tahmin etmek zor değil: Gazeteler, risaleler/kitaplar, çoğunlukla tek sayfalık beyanname/yaftalar. Bu başlıkta, bu metin türlerinin hangi konulara ağırlık verdiği değil bu farklı metin türlerinin gerçekten farklı olup olmadığı ele alınmaya çalışacaktır. Daha açık ifade etmek gerekirse süreli yayınlar ile risaleler arasında bu çalışmanın odakları açısından bir fark gözetilip gözetilemeyeceği tartışılacaktır. Jöntürklerin en fazla ürettikleri yayın türü olan süreli yayınları⁵ bir tür risale/kitap olarak görebilir miyiz? Şayet görebilirdik ayrıca risale/beyanname basmanın anlamı nedir?⁶

İlk sorudan başlarsak, eldeki kimi verilerden hareket ederek ve biraz da spekülasyon yaparak süreli yayınların fonksiyon olarak birer risale gibi değerlendirilebileceğini söylemek mümkün gözüküyor. Bu bağlamda Şura-yı Ümmet yayın kurulunun kimi yazıları neden yayınlamayacağına dair serdettiği gerekçeleri yorumlayabiliriz. Farklı tarihlere ait iki örnek:

2 Neşriyat yerine suikast girişimlerine ağırlık verilmesini tavsiye eden 1897 tarihli bir metin için bkz. İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları* (İstanbul: Arba, 1987), 94.

3 Bahaeddin Şakir Bey tam aksi istikametteki şu cümleleri Kasım 1907'de kuracaktır: "Neşriyattan ziyade teşkilata atf-ı ehemmiyet ediyoruz. Teşkilat, işte azizim bizi kurtaracak kuvvet! Yare-i vatanın devası silah ve baruttur. Muhtelif milletlerin ihtilalat-ı ictimaiyesi tetkik edilirse netice hep budur, hep ölümdür, hep kandır." Bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat ve Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, yay. haz. C. Emiroğlu ve K. Emiroğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 287.

4 *Kopya Defterleri*, 135.

5 Muammer Göçmen yarısından fazlası Paris, Cenevre ve Kahire'de çıkan 150'nin üzerinde Jöntürk gazetesi tespit etmiştir. Bkz. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkiler* (İstanbul: Kitabevi, 1995), 95, 98-99.

6 Bu soruları ve çalışmanın ilerleyen kısımlarındaki kimi soruları barındırdıkları imkanlar dolayısıyla ile çoğunlukla iki temel kaynak üzerinden tartışmaya çalışacağız: *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)* [Bundan sonra *Kopya Defterleri*], yay. haz. C. Emiroğlu, K. Emiroğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017) ve Arif Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, yay. haz. Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu (Ankara: Alternatif Yayınları, 2004) [Bundan sonra *Bahaeddin Şakir Bey'in*]. Zira Jöntürkler açısından en sistematik veriler bu iki kaynağa ve dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne aittir.

Bilirsiniz ki evrak-ı inkılabîye mabadlı makalenin derci caiz olamaz. Çünkü gazeteler dahilde elden ele dolaştığından bazı neticelerin okunamaması ihtimali ziyadedir. Buna binaen yazılacak makalâtın muhtasar olması mecburiyeti vardır.⁷ Cemiyetin Türkçe vasıta-i neşr-i efkârı olan Şura-yı Ümmet cismen küçük ve on beş günde bir neşr olunmasından uzun makaleler ve layihalar dercine müsait değildir. Bu cihetle layiha ve tahriratın her ikisi bir arada risale şeklinde şubelerimiz vasıtasıyla tab ettirilecek ve badehu gazetelerle ilan olunacaktır.⁸

Bu örneklerde iki temel gerekçenin ortaya konduğunu görüyoruz: Gazetenin dizi yazılara yer vermek istememesi ve uzun yazıları neşretmek istememesi. Bu gerekçelere biraz daha yakından bakalım: Şura-yı Ümmet'in "mabadlı makalenin dercini" caiz görmemesinin en temel sebebi gazete sayılarını aynı zamanda birer risale olarak değerlendirmesidir. Gerekçedeki "dahilde elden ele dolaşma" vurgusu bir gazetenin, süreli yayın mantığıyla bağdaşmayacak bir şekilde, olabildiğince geniş alanda olabildiğince uzun süre ve olabildiğince fazla kişi tarafından okunmasını (ya da okunması arzusunu) ifade etmekteydi. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin etkili propagandistlerinden Ömer Naci'nin İran'da iken "Selmas'ta muhtelif zevata gönderilen Şura-yı Ümmetleri toplayarak ve Van'a giden bir hususi zata teslim ederek geçenlerde dahile" göndermesi⁹ tamamıyla bu politika ile alakalıdır. Cemiyetin Osmanlı hinterlandındaki okuyucularından evrakları dahile göndermeleri konusunda yaptığı telkinler sırasında yayın türü ayırt etmemesi de gazete, risale ve beyannamelerin aynı şekilde değerlendirilebildiğinin bir başka göstergesi olarak yorumlanabilir. Kimi risale ve beyannamelerde yer alan "Bunu okuyan vatandaşlar Allah aşkına başkalarına da okusun ve okutsun"¹⁰, "İş bu vasiyetnameyi Allah aşkına hem kendiniz okuyunuz, hem de başka Müslüman kardeşlerimize okuyup anlatınız"¹¹ gibi notlar metinlerin olabildiğince geniş sirkülasyona girmesi anlamında bir ayrıma tabi tutulmadığını göstermektedir.

Yayınlanacak yazıların kısa olmasını vurgulayan diğer gerekçenin arkasında ise gazetede metin çeşitliliğini sağlamanın yanısıra beyanname türü ile gazete arasındaki geçişliliğe imkan veren bir yaklaşımın benimsenmesi yatmaktadır. Gazete yazıları gerektiğinde beyanname olarak neşredilecek ya da beyannameler aynı zamanda gazetede yayınlanabilecektir. Paris'ten Talat Bey'e gönderilen bir mektupta Şura-yı Ümmet'e gönderilecek "makalelerin imtidadı bir sahifeyi tecavüz etmemelidir"¹² denilmesi iki tür arasında bu geçişlilik zeminini korumayı hedefliyordu aynı zamanda.

Bir yazı için hazırlanan dizginin hem gazetede hem de beyannamede kullanılabilmesi zorlu teknik şartlarla boğuşan yayıncı Jöntürkler için süreci daha pratik hale getiriyordu:

Beyanname basıldı. Aynı yani hem Abdülhamit Ölüyor hem de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilatı hakkındaki fırcalar Şura-yı Ümmet'e de derç edilmeli.

⁷ Kopya Defterleri, 320.

⁸ Kopya Defterleri, 75.

⁹ Erbil, Bahaattin Şakir Bey'in, 297.

¹⁰ Hayyalelfelah risalesinde yer alan bu not için bkz. Türkmen Törelî, yay. haz. İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid (Ankara: Kripto, 2012).

¹¹ Erbil, Bahaeddin Şakir Bey'in, 158.

¹² Kopya Defterleri, 379.

Sonra bu tertipten bilistifade ince kağıt üzerine bin tane ayrıca bastırılmalı. Şura-yı Ümmet gönderileceklerden maadasını lütfen buraya gönderiniz. Eğer Şura-yı Ümmet tab'ında ince kağıt henüz vürud etmemiş ise vüruduna kadar hurufun dağılmaması matbaacıya tenbih edilsin. Burada tab' edilen beyanname cüz'i tashihe uğradıktan sonra sülüs yazısı ile yazılmıştır.¹³

Yayın türleri arasındaki bu geçişlilik Şura-yı Ümmet'in kimi sayılarını bir beyannameler manzumesine dönüştürüyordu.¹⁴

Her ne kadar gazete ile içiçe olsa ve beklentiler itibari ile gazete/risale/beyannameler arasında kategorik bir fark olmasa da bu, beyannamenin müstakil bir yayın türü olmadığı anlamına da gelmemeli. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti bir defasında "bizim millet üzerinde beyannameden ziyade gazetenin tesirâtı meşhud ve mücerreptir" şeklinde bir görüş beyan etse de esasen beyannameler belirli açılardan daha şayan-ı tercih olabiliyordu¹⁵ ki bu muhtelif vesilelerle ifade de edilmişti: "Beyannameler ahali üzerinde gazetelerden ziyade tesirat gösterdiği bittecrübe sabit olduğundan biz dahi hatta çok defalar beyanname tarzı şeyler yazıp göndermeye mecbur oluyoruz"¹⁶ veya "Sık sık beyanname neşrinden beri cemiyetimize rağbet ve itibar edenlerin çoğaldığını görmekle müftehiriz"¹⁷ gibi. Cemiyetin bir dönem her ay bir beyanname neşretmek yönünde karar alması da bu etki ile alakalı olmalıdır. Beyannamelerin hazırlanmasının ve basımının daha kolay olması, gerektiğinde taş baskı olarak da hızlıca basılabilmesi, basım dağıtım masraflarının düşüklüğü gibi faktörler de bu tercihte rol oynamış olmalıdır¹⁸. Beyanname neşrinde dikkat edilen hususlardan birisi de zamanlama ya da metnin doğru siyasal bağlamda tedavüle girmesiydi. "Doğru" bağlamın oluşmaması bir beyannamenin neşri ni ertelemek için yegane gerekçe olabiliyordu:

Geçenlerde yapıldığı üzere bir beyanname neşri hususundaki fikriniz musiptir. Ancak bu gibi davetnamelerin matlup olan tesiri icra eylemeleri için bir vaka-i siyasiye ve bir hadise-i mühimmenin zuhurunu vesile ittihaz edilmesi lazım geldiğinden ce-

13 *Kopya Defterleri*, 64. Beyannamenin sülüs yazısı ile yazıldığıнын bilhassa belirtilmesinin arkasında yazının siyasal tarihi açısından da önemli addedilebilecek bir faktör yatmaktadır. Bilindiği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti Şura-yı Ümmet gazetesi ve risale, beyanname gibi diğer yayınlarına baskı öncesi son hallerini Paris'te veriyor ve ardından basılması için Kahire'ye gönderiyordu. Metinlerin son versiyonları ise muhtemel dizgi hatalarını aşgariye indirmek amacı ile rika değil sülüs hattı ile yazılıyordu: "Çünkü Mısır'daki Arap mürettepleri Türkçe yazıları [rika hattı kastediliyor. S. A.] okuyamıyorlar. Tertip edebilmeleri için mutlak hatt-ı nesih ile yazılması icab ediyor. Gazetemiz için gönderilen makalatı dahi bu suretle yazdırarak irsal ediyoruz". Bkz. *Kopya Defterleri*, 151, 145. Yayınlanacak metinler Cemiyetin katibi Kenan bey tarafından nesih hatla temize çekiliyordu ve bu kimi yayın süreçlerinde baskı masraflarını artıran bir kaleme dönüşüyordu. Bkz. *Kopya Defterleri*, 111, 151.

14 Birden fazla beyanname ihtiva eden bir Şura-yı Ümmet sayısı hakkında bkz. *Kopya Defterleri*, 361, 516.

15 Bu cümlelerin hurufat yetersizliği nedeni ile müstakil olarak basılamayıp Şura-yı Ümmet'e derc edilen bir metin münasebetiyle kurulduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Bir vakıyadan ziyade teselli cümlesi olarak da okunabilir. Bkz. *Kopya Defterleri*, 361.

16 *Kopya Defterleri*, 288.

17 *Kopya Defterleri*, 90.

18 Samipaşazade Sezai Bey'e hitaben Paris'ten Mısır'a yazılan bir mektupta geçen "Beyanname tarzında taş basmasıyla derhal basılıp neşr edileceğinden nihayet bir iki gün zarfında tahrir buyurulup göndermenizi rica ederiz." ifadeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 59. Sezai Bey'in Abdulhamit'in hastalığı dolayısıyla kaleme aldığı bu beyannamenin gazetelere göre çok daha fazla sayıda, bin adet basılması talimatı için bkz. *Kopya Defterleri*, 64.

miyetçe dahi icrası mukarrer olan mezkur beyannamenin neşri bu vaka-i mühimmenin zuhuruna talik edilmiştir.¹⁹

Öte yandan "bir vaka-i siyasiye ve bir hadise-i mühimmenin zuhuru" tekrar ettiğinde daha önce yayınlanmış bir beyanname tekrar basılabiliyor, tekrar sirkülasyona girebiliyordu. Elverişli zaman ve zeminler türü ne olursa olsun metinlerin eskimesini engelliyordu:

Bu defa eskiden tab olunan Fransızca beyannamelerden bir miktar gönderiyorum. Her ne kadar geçen sene tab edilmiş ise de yine Abdülhamit'in hastalığı teceddüd ettiğinden bu zaman da kabil-i tevizdir. Sizden Bulgarca tercümesini rica ettiğimiz beyannamelerden biri de budur.²⁰

Risalelere gelince, bunlar tahmin edilebileceği üzere bir beyanname veya gazete yazısına göre daha hacimli, Jöntürk faaliyet ve amaçları açısından ve diğer yayınlara göre güncelliğini yitirme riski daha düşük nitelikte metinlerdi. Bununla beraber risalelerin de tıpkı beyanname veya gazeteler gibi asıl muhataplarına, yurt içindeki okuyuculara ulaşması gerekli ve önemliydi. Jöntürkler bunu mümkün kılmanın yolunu diğer türlerde olduğu gibi metinleri ince kağıda basmakta, diğer türlerin aksine daha küçük ebatta basmakta ve -salt propaganda amaçlıları- ücretsiz olarak dağıtmakta bulmuşlardı. Bilhassa propaganda için yayınlanan risaleler cebe sığacak ebatta ve mümkünse tek formayı geçmeyecek hacimde yayınlanmaya çalışılıyordu.²¹ Bu açıdan bakıldığında risale ile gazete amaçları açısından olduğu gibi hacim itibarıyla da birbirine yaklaşmış oluyor, yayın kategorileri arasındaki sınırlar bir kez daha muğlaklaşıyordu.

2. Yayıncılık Faaliyeti Olarak Jöntürklük

Jöntürk neşriyatının üslup ve muhtevasının şekillenmesinde okur kitlesinin doğrudan/dolaylı bir etkisi var mıydı? Halkı etkilemeyi, dönüştürmeyi ve mobilize etmeyi öncelikli gaye olarak güden bir literatür için bu soruya çok düşünmeden "evet" cevabı verilebilir. Bu "evet"i detaylandırmadan önce bir hususa işaret etmekte ve Jöntürk neşriyatının tamamıyla halka propaganda telkin eden metinlerden oluşmadığını, Fransızca *Mechveret* gazetesinde olduğu gibi, uluslararası kamuoyuna hitap eden, Saray'dan veya üst düzey bürokrasiden mali kazanç elde etmeyi amaçlayan boyutları olduğunu belirtmekte ve hatırd tutmakta yarar var.²²

Genel okuyucu/dinleyici kitlesi söz konusu olduğunda üslup kaygısının ön plana çıkmakta ve yazılacak metinlerin basit bir Türkçe ile kaleme alınması süreli yayınlarda ve özellikle propaganda risalelerinde gözetilen temel hususların başında gelmekteydi. 1897'de yayın hayatına başlayan *Osmanlı* daha ilk sayısında "mümkün mertebeye sade Türkçe" ile yazılmış yazılara yer vereceğini duyurmuştu. *Osmanlı*'daki bu trend daha sonra Cemiyet'in yayın organı haline gelecek olan *Şura-yı Ümmet*'te de diğer süreli Jöntürk yayın organlarında da devam ettirilecektir.

¹⁹ Kopya Defterleri, 13-14.

²⁰ Kopya Defterleri, 212.

²¹ Bkz. Kopya Defterleri, 406; Bahaddin Şakir Bey'in, 439.

²² "Bahriyeli Rıza Bey, Ebülhuda aleyhinde bir risale hazırlayıp bunu Saray'a satarak [Mısır şubesinin 1899 itibarıyla içinde bulunduğu] mali krizi çözmek düşüncesindedir" notu için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889 -1902)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 384/dn. 1121.

Genel üslup kriterleri içerisinde halkın anlayacağı kadar "sade" veya "açık" Türkçe yazmak dışında ihtimam gösterilen bir başka husus da metinlerin dini gerekçelerle padişaha/halifeye hakaret içermemesine dair gösterilen dikkattir. Bu sadece üslubu değil neler yazılmaması gerektiğine işaret ettiği için metinlerin içeriğini de etkileyen bir meseledir. İshak Sukuti'nin Bulgaristan'dan gelen Yunus Bekir'in [Turan] intibalarına dayanarak Tunalı Hilmi'ye yaptığı uyarı tam da bu konuyla ilgilidir:

"*Hak gazetesine dini yazınız. Kanun-i Esasiden daha güzel olmasına gayret ediniz. Abdülhamid'e sövüp saymayınız. Öyle olursa makbule geçer, hariç ve memalikte rağbet bulur. Kanun-i Esası gibi istavrozlu halife bilmem ne olmasın. Böyle şeyler ahaliyi bizden nefret ettirmeye sebep oluyormuş. Bulgaristan'dan gelen ressam Yunus Bekir Efendi'nin ve Muvazene Müdürü Ali Fehmi Bey'in mütalaaları böyle.*"²³

1899'da dile getirilen bu hususların Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin birleşmesinden çok sonra 1908'de dahi cari olduğu görülüyor.²⁴ Nitekim Selanik merkezinden Paris'e 11 Mart 1908'de gönderilen bir mektupta bir risale yayınlanması istenirken zikredilen kriterler üslup, içerik ve hacme dair önemli detaylar içermektedir:

Müslüman vatandaşlarımıza namiyle *cebe sığacak kadar ufak hacimde, açık ibareli muhtasar ve müfit bir risaleye kati ihtiyaç vardır*²⁵. Bu risalede *Abdülhamid'in şahsından seyyiatından bahsedilmemek üzere tek mil fenalıklardan ve bunların şeriat-ı İslamiyeye muvafık olmadığı, Hristiyan vatandaşlarına hürmet ve riayetinin dinen bize bir borç olduğundan bahsedilsin. (...) Abdülhamid'in şahsı aleyhindeki makaleler henüz neşv ü nüma bulmamış efkarda hiç şüphe yok ki millet, nisbet kabul etmez bir ekseriyetle bu halde *suitesir hasıl ediyor*. Onun için gazete ve neşriyatta şahıs hakkında lisanın tadil buyurulması veya hiç şahsından bahsedilmemesi hassaten rica olunur.*²⁶

Anlaşılan o ki Jöntürklerin bu tercihlerinde Osmanlı/İslam siyaset zihniyetinin, iktidar algısının taşıyıcısı olan halk/okur kitleleri ile metinler üzerinden gelişen diyalogun da önemli bir rolü vardı. Temo'nun aktardıklarına bakılırsa bu rolün sıradan halk ile sınırlı olmadığını Hidiv gibi büyük sponsorlar tarafından da "ben bu cemiyete mahza İslam oldukları için muavenet ediyorum" ikazıyla birlikte oynandığını düşünmek gerekecek. Zira Temo'ya göre Hidiv, Ahmet Rıza'nın *Mechveret*'te kurduğu "Ben müslüman değil, doğru adamım" cümlesine, Mizancı Murat'ın da *Figaro*'ya yazdığı bir yazıya "devleti ecnebilerin himayesine sokmak istiyor" şeklinde tefsir ederek tepki göstermiş ve yapacağı büyük ölçekli maddi yardımdan vazgeçmişti.²⁷ Hidiv'in gösterdiği bu tepkinin başka bağlamlarda ve genel okur/üye/semptizan kitlesi tarafından dile getirildiğinin, bir baskı unsuruna dönüştüğünün altını bir kez daha çizmek gerekir. Mizancı Murat

²³ Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Baha Matbaası, 1956), 221. Ayrıca bkz. Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey-Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 59. [vurgular benim. S. A.]

²⁴ Bu yaklaşım büyük ölçüde ancak 31 Mart'tan sonra Abdulhamit "mahlu' sultan" olduktan sonra değişecektir.

²⁵ İTC'den Cavit Bey'e gönderilen kendisinden bir risale yazması istenilen bir mektupta geçen "açık bir Türkçe ile ve on altı sayfayı geçmemek şartıyla" ifadesi için bkz. *Kopya Defterleri*, 406.

²⁶ Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 439. [vurgular benim. S. A.]

²⁷ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 86.

1897'de Saray ile anlaşılıp İstanbul'a döndüğü için bu hikayeden çıkmış olsa da Ahmet Rıza müteaddid defalar türlü sebeplerle bu mesele etrafında gündeme gelmeye devam edecektir. Bu türlü sebeplerin bir kısmı Ahmet Rıza'nın pozitivist olmasından, bir kısmı da Jöntürkler arasındaki hizipleşmenin yol açtığı söylemsel çatışmalardan ileri gelecektir. Ahmet Rıza'nın pozitivist olması daha ziyade Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki hizipler tarafından tartışma konusu yapılmıştı.²⁸ Temo'nun yayınladığı Arif Bey Oğlu imzalı ve 1896 tarihli bir mektup Ahmet Rıza'nın cemiyetin yayınlarında pozitivist simgelere yer vermesinden duyulan endişeyi açık şekilde ifade etmektedir:²⁹

Fransızca *Meşveret*'te dikkat edersek Sezar filan filan isimlerin³⁰ yanında 18 tarihi var. Evet Fransızcada olsun hiçbir şey söyleyemem. Zira o fıkranın hüsnüzannını kazanıp da iş görmek icap eder. Ey, Türkçede olursa buna ne demeli? Benim korktuğum şey, İstanbul bunu zaten cahil olan ahaliye ilan ederse bize karşı olan ufak bir teveccüh de mahvolur ve bundan sonra da hiçbir şey yapamayız. (...) Yahu, insaf edelim, bizim ahalimizin hali malum, bunu hükümet böylece bizim gazetelerde ilan ederse ve ispat olarak işte gazetelerindeki tarih diye ortaya koyarsa husule getireceği tesiri şimdiden düşünüyorum da aklım başımdan gidiyor.³¹

Jöntürkler arası hizipleşmenin yol açtığı çatışmaların merkezinde de zaman zaman Ahmet Rıza yer alıyordu. Etem Ruhi'nin [Balkan] özellikle Bulgaristan Türkleri arasında Ahmet Rıza'nın Ermeni olduğuna ilişkin yaptığı propagandanın etkili olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin en faal şubelerinden birisi olan Kızanlık şubesi müdürü Hayri Efendi ile Paris arasındaki yazışmalar hem bu söylemlerin etkilerini yansıtmaları hem de muhatap kitlelerini olabildiğince genişletmek arzusunda olan Cemiyetin farklı tabanlar karşısında yaşadığı gerilimleri göstermesi açısından anlamlıdır. Kızanlık şubesi, "Daha geçenlerde *Meşveret* gazetesinde Kuran-ı Kerim'in faziletlerini takdir ederek Avrupalılara karşı fedakarane mukabeleler yapan Ahmet Rıza Bey gibi bir hamiyet sahibi nasıl bir Hristiyan evladı olabilir? Etem Ruhi Bey'in sözlerine Allah bilir o kadar canımız sıkıldı ki muarızlarımıza karşı sükut etmekten başka bir şey yapamadık, ağlamak derecelerine geldik"³² derken Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti de cevaben "Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir. İslamlağa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyet etmeyecektir. (...) İslamın hukukunu bunca seneden beri müdafaa eden bir zat hakkında Ethem Ruhi gibi her gün mesleğini değiştiren bir çocuğun iftiralarıyla fikrinizi değiştirmek şayan-ı teessüftür"³³ şeklinde cevap verecektir. Cemiyetin faal bir şube müdürü ile yaşadığı bu diyalog, üslup ve muhteva konusunda gözetmesi gereken dengelerin ne kadar hassas olduğunu da ortaya koyar niteliktedir. Öte yandan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin artık yollarını ayırdığı Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Ali Haydar Midhat, Ali Kemal gibi kişiler hakkında okuyucu ve takipçilerini uyardığına da sıklıkla şahit olmaktadır. Tek bir örnekle iktifa edelim: Girit/Hanya'dan Mehmet Macit yayınlamak istediği bir eseri Cemiyet'e

28 Bu konuda bkz. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak*, 117, 237.

29 "Ahmet Rıza Bey [Cemiyetin isminin] 'Nizam ve Terakki' olmasını istedi. Yani pozitivistlerin dövizinin cemiyetin ismi olmasını teklif etti. Dinsiz bir cemiyete intisap rengile memlekete bir muvaffakiyet elde etmek imkanı olmadığı anlatıldı." ifadeleri için bkz. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 120.

30 "Sezar" August Comte'un icadı olan pozitivist takvimdeki ay isimlerinden birisidir.

31 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 71.

32 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 263-264.

33 *Kopya Defterleri*, 33.

göndermiş ve Cemiyet de baskı masraflarını yazarın karşılığıyla durumunda kitabı basacağını belirtmişti. Ancak bilmediğimiz bir sebep dolayısıyla kitap Cemiyet tarafından değil Abdullah Cevdet'in bir takrizi ile Matbaa-i İctihad tarafından basılacak ve kitap basıldıktan sonra yazarı tarafından Paris'e Cemiyet merkezine de gönderilecektir. Cemiyet'in cevabi mektubunda ise şu ifadeler geçecektir:

"10 Mayıs 1907. Üslup ve mevzu itibarıyla cidden şayan-ı mütela olan Fırak'ınız ve iltifatnameniz vasıl oldu. (...) Binaenaleyh hulasaten denilebilir ki 'eseriniz ne kadar güzel ne kadar hamiyetkarane bir mevzuu muhtevi ise Abdullah Cevdet namının kitabınızda bulunması da o kadar mucib-i teessüftür. Kendisinin bu tavsif edilen mazisi sizce muayyen olsa idi elbette bu takrize ihtiyaçtan hemen varest e kalmış olurduz."³⁴

Metinlerin şekillenmesinde devreye giren bu hassasiyetler kimi zaman tekrar baskılarda dahi kendisini gösteriyor, yerel dinamikler ve okur kitleleri gözetilerek metinler tekrar gözden geçirilebiliyordu. Örneğin Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Manastır şubesi Paris'ten propaganda beyannameleri istediğinde Paris merkezi göndereceği metinleri basmadan önce "beray-ı tashih ve tedkik" için Selanik'e Talat Bey'e göndermişti. Hayyalelfeleh, Mevize ve Arnavutluk meselesine dair bir beyannameyi Talat Bey'e gönderen Paris merkezi "gerek heyet-i muhteremeniz ve gerek Arnavutların ahlak ve hissiyatlarına vakıf bulunmaları itibarıyla Manastır merkezinin nazar-ı tashihinden geçirilerek beray-ı tab ve temsil süratle tarafımıza"³⁵ gönderilmesini istemişti.

İTC ile muhatapı arasındaki ilişki yayıncı ile yazar arasındaki bir ilişkiye dönüştüğünde bu süreç tersine işlemeye başlıyordu. Cemiyet merkezi gerek Şura-yı Ümmet için gönderilen gerekse bir risale/kitap olarak basılmak üzere gönderilen her metni inceliyor ve kendi yayın politikaları, siyasal pozisyonları bağlamında revizyon talebinde bulunabiliyor, alternatif yayın seçenekleri sunabiliyorlardı. Bu bağlamda verilecek birkaç örnek meselenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Örneğin Prens Sabahattin'in Terakki'si ile İTC'nin Şura-yı Ümmet'i arasındaki bir polemige İstanbul'dan Şura-yı Ümmet lehine katılan ve yayınlanmak üzere gönderilen bir yazı "bir vukuf-ı tām" ile yazılmış olmasına rağmen gazetenin yayın politikası "mizahkarane makale dercine gayrimüsaid" olduğu açıklamasıyla Bulgaristan teşkilatından Talha Kemali Bey'e "orada münteşir ceraid-i İslamiye'den sizin münasip gördüğünüz gazetelerin birine derc ettirilmek üzere leffen takdim kılınır" notuyla iletilmişti.³⁶ Benzer bir başka vakada ise kansere ilişkin bir metnin "esasen pek güzel yazılmış olduğu halde sırf bir eser-i fennî bulunmasından Şura-yı Ümmet'e adem-i dercine"³⁷ karar verilmiş ve şayet baskı masrafları yazar tarafından karşılanırsa risale olarak basılması kararlaştırılmıştı. Son olarak, yayın politikaları dolayısı ile değil, uluslararası politik tercihlerden kaynaklanan ve Cemiyetin metne müdahale talebinde bulunduğu bir örnek verelim. İTC muhatapını bilmediğimiz [Mustafa Reşid?] bir mektubunda metnini basacakları yazar adayından İngiltere ve Fransa aleyhine kurduğu cümleleri revize etmesini isteyecektir:

³⁴ Kopya Defterleri, 164. Abdullah Cevdet aleyhinde ikazlar için ayrıca bkz. Kopya Defterleri, 173; Erbil, Bahaeddin Şakir Bey'in, 259; Ali Haydar Midhat hakkında ikazlar için bkz. Kopya Defterleri, 347, 356, 364, 173. Bu sitemnameye konu olan kitabın künyesi: Giritli Bir Türk, Fırak, (Kahire: Matbaa-i İctihad, 1906).

³⁵ Kopya Defterleri, 419.

³⁶ Kopya Defterleri, 37.

³⁷ Kopya Defterleri, 120.

"Sultan Hamit'in vefatından sonra milletimize uzatılacak dest-i muavenetin Almanlardan mı yoksa Fransız veya İngilizlerden mi yapılacağını tahmin tayin müşkil olduğundan Burhanettin Efendi'yi tahta çıkarmak fikr-i hainanesinde bulunanlara ala rivayetin müzaheret eden Almanları iltizam eylemek ve *Fransa'yla İngiltere'nin husumetini celp edecek neşriyatta bulunmak menafi-i milliyemize muvafık düşmez sanırsız. Bu cihetle cemiyetimiz vasıtasıyla tab ve neşr olunacak risalenizden Almanlar lehinde olan fıkralar değilse de garp hükümetleri aleyhinde olan cümlelerin sıfırlı geçilmesine müsaade buyurmanızı rica ederiz.*"³⁸

Özellikle teşkilatlı Jöntürklerin -bu bağlamda özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti- takipçileri ve dolayısı ile okurlarıyla -ki onları da Jöntürk addetmek gerekir- kurduğu ilişkilerin son bir boyutunu da kitap tedarikçiliği teşkil ediyordu. Jöntürklerin metin üreten tarafında yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti veya diğer kişi ve cemiyetler, metinlerin okuyucusu durumundaki Jöntürkler için aynı zamanda birer kitap tedarikçisi durumunda idiler ya da okurlar tarafından öyle de konumlandırılmışlardı. Osmanlı dışındaki/hinterlandındaki kimi okuyucular için Mithat Paşazade Ali Haydar'ın *Mithat Paşa'sı*³⁹, Mehmet Arif'in *Binbir Hadis-i Şerifi, Başımıza Gelenler*'i⁴⁰, Namık Kemal ve Abdülhak Hamit'in eserleri⁴¹, *Türkiya'da Meclis-i Mebusan*⁴², Halil Ganem'in *Education des Princes Ottomans*'i⁴³ İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından basılmayan ancak Cemiyet'ten tedarik edilip gönderilmesi istenen kitaplardan sadece bazılarıydı. Hanya'dan bir okur ise Osmanlı Terakki ve Cemiyeti'nden mekatib-i ibtidaiye ve rüşdiye için (...) Kıraat, Tarih-i Osmani, İlmihal hakkında" eserler telif etmesini istemişti.⁴⁴

Kimi zaman bir yayınevi kimi zaman bir kitap tedarikçisi olarak görülseler de Jöntürkler esas itibari ile politik metinler kaleme alıyor ve türlü sorunları bertaraf ederek neşrettikleri bu politik metinleri okuyucuyla buluşturmaya çalışıyorlardı. Aslolan bu metinlerin özellikle yurt içinde çok sayıda muhataba ulaşabilmesini sağlamaktı ve bunun yegane yolu ise baskı ve diğer çoğaltma tekniklerini kullanmaktı.

3. Jöntürk Neşriyatının Basım ve Çoğaltım Teknikleri

Propaganda metinlerinin olabildiğince fazla kişiye ulaşması başlıca eylem çerçevesini "neşriyat ve propaganda" olarak belirleyen Jöntürklerin uzun dönem en önemli gayelerinden birisini teşkil etti.

Bu noktada metnin hacmi, üslubu, fiyatı, sirkülasyona girmesi gibi hususların yanında en önemli mesele metnin basılması ve çoğaltılması idi. Bu; Paris, Cenevre ve Kahire gibi yoğun metin üretilen şehirlerde matbaa ve matbaa sistemi etrafında beliren ihtiyaçları doğurmaktaydı. Bununla beraber İstanbul da dahil olmak üzere yurt içinde de hemen her bölgede Jöntürk metinlerinin türlü teknik ve taktiklerle çoğaltıldığını görmekteyiz.

³⁸ *Kopya Defterleri*, 87. Cemiyet, bu taleplerini yerine getiren yazara "Fransızlar ve İngilizler hakkındaki ricamızın kabulüne teşekkür eder arz-ı meveddet eyleriz efendim" ifadeleriyle şükranlarını sunacaktır. Bkz. *Kopya Defterleri*, 87. [vurgular benim. S. A.]

³⁹ *Kopya Defterleri*, 80, 289.

⁴⁰ *Kopya Defterleri*, 126.

⁴¹ *Kopya Defterleri*, 161.

⁴² *Kopya Defterleri*, 212, 363.

⁴³ *Kopya Defterleri*, 229.

⁴⁴ *Kopya Defterleri*, 5.

3.1. İstinsah

Jöntürk neşriyatının özellikle yurtiçinde çoğaltılma teknikleri arasında "istinsah" ya da el yazısı ile yeniden yazarak çoğaltmanın en ucuz ve siyasi açıdan en risksiz yöntem olarak öne çıktığı anlaşılıyor. Matbu yasaklı/muhالیf siyasal metinlerin piyasada bulunamaması veya temin edilen nüshaların olabildiğince fazla kişiye ulaşması amaçlandığı için başkalarına devredilmesi, istinsahın risksiz olduğu kadar masrafsız olması bu taktiğin gördüğü rağbeti de açıklayabilir.

Öte yandan anlatılardan hareket edecek olursak bu taktiğin daha ziyade öğrenciler ve askerler tarafından kullanıldığı da söylenebilir. Örneğin İshak Sukuti ile Kuleli Askeri Lisesi'ndeki öğrenciliği sırasında tanışan İbrahim Temo bu tanışıklığın dışardan okula getirdiği "el yazılı Namık Kemal Bey'in Rüya'sı" sayesinde olduğunu kaydeder.⁴⁵ Asaf Tugay'ın yayınladığı jurnal vesikalarından birisi de Namık Kemal'in "Hürriyet, Vatan diye halkı ihtilale davet için yazılmış olan eser"inin idadi talebeleri tarafından istinsah edilmekte olduğu bilgisini içermektedir.⁴⁶ Keza Yahya Kemal Beyatlı daha bir idadi talebesi iken Jöntürkler'e yakınlaşması ve Paris'e kaçmasına giden süreçte kendisini en çok etkileyen metinlerden birisi olarak kuzeni tarafından el yazısı ile çoğaltılarak kendisine takdim edilen bir *Hareket* nüshası olduğunu belirtir.⁴⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere istinsah yoluyla çoğaltılmış Jöntürk neşriyatının yoğun olarak karşımıza çıktığı gruplardan birisini de askerler teşkil etmekteydi. Örneğin Ahmet Emin Yalman Namık Kemal'in *Cezmi'sini* "askerliğini yaptığı Anadolu'dan getiren kuzeni sayesinde el yazısı olarak" okuduğunu belirtir.⁴⁸ Ancak yine anlatılardan hareket edecek olursak asker grupları öğrencilerden farklı olarak metinleri başkalarının okuması için de istinsah yöntemiyle çoğaltıyorlardı. Dr. Hikmet Süreyya [Yıldız?] Bey İTC Paris merkezine yazdığı bir mektupta belirttiği üzere Ahmet Rıza Bey'in yazdığı *Vazife ve Mesuliyet* risalesinin⁴⁹ askerler arasında çok okunduğunu ve istinsah yoluyla çoğaltılarak farklı askeri kıtalara da gönderildiğini belirtir.⁵⁰

İstinsahın Jöntürk neşriyatının çoğaltılmasında ve askerlerin -özellikle yazıcıların- bu süreçte oynadığı role dair bir başka önemli ayrıntı 1312 tarihli *Hareket* risalesinin nüshalarından birisinde karşımıza çıkmaktadır. Türkmen Törelî'nin yayına hazırladığı taş baskı *Hareket* risalesi nüshasının⁵¹ sonunda el yazısı ile alınan notta şu ifadeler geçmektedir:

45 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 9

46 "Mekteb-i Harbiye Şahaneleri Muallimlerimlerinden Kolağası Toytanzade Mustafa Fevzi imzalı bu jurnal için bkz. Asaf Tugay, *İbret*, c.1 (İstanbul: Okat Yayınevi, 1962), 53. Buradaki bilgileri destekleyen ifadeler için bkz. M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951), 18.

47 Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım* (İstanbul: Baha Matbaası, 1973), 64.

48 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 17-18.

49 Ahmet Rıza Bey *Vazife ve Mesuliyet* üst başlığı altında bir dizi kitap neşretmişti. Bunlardan birisi de askerlere hitaben yazılan *Vazife ve Mesuliyet*'ti ki burada kastedilen de dizinin bu cildi olmalı. Bkz. *Vazife ve Mesuliyet-İkinci Cüz Asker* (Mısır: 1322). Ahmet Rıza'nın *Vazife ve Mesuliyet* üst başlıklı üçlemesi Latin harflerine de aktarılmıştır. Bkz. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri* (İstanbul: Divan Kitap, 2011).

50 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 79.

51 Bkz. Türkmen Törelî, haz. *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda*, 136, 324. Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege koleksiyonunda yer alan *Hareket* risalesi nüshası ile Törelî'nin yayına hazırladığı nüsha

"1312 sene-i rumiyesinde Erzurum topçu daha doğrusu süvari kışlasında (...) Müla-zım Celal Efendilerle, yazıcılara bir iki saat zarfında her biri birer parça kağıt alarak, acele yazılıp her tarafa irsalat olunmuştur"

Son olarak istinsahın bütün teknik imkansızlıklara meydan okuyan bir yöntem olduğunun da altını çizmek gerekir. Meselenin bu yönüne Hikmet Feridun Es, Abdülhamit ve II. Meşrutiyet döneminin önemli gazetecilerinden olan ve siyasi sebeplerle Yemen'de mahpus bulunan Lastik Sait üzerinden dikkat çekmektedir:

Sait Bey 1899 senesinden 1908 yılına kadar tam dokuz sene San'a Kalesi'nde mahpus kaldı. (...) Bu sefer Abdülhamid'in aklına gelmedik bir şey yaptı. Bastırmadığı el makalelerini el yazısıyla yazıp teksir ettiriyordu. Bunlar elden ele satıla satıla Saray'a kadar gidiyordu.⁵²

3.2. Fotoğraflayarak Çoğaltmak

Jöntürk neşriyatının çoğaltılmasında kullanılan dikkat çekici tekniklerden birisi de fotoğraflamaktır. Her ne kadar bu tekniğin hangi sıklık ve cesamette kullanıldığına ilişkin yeterli bilgimiz olmasa da bunun daha ziyade tek yapraklı beyannamelere tatbik edildiğini söyleyebiliriz. Zira, kısıtlı da olsa, elimizdeki anlatılar bu doğrultuda bilgiler aktarıyor. Sözelimi Jöntürklerin hafızasını kayıt altına alan isimlerden birisi olan Feridun Kandemir (Ali Fahri Ağababa'nın oğludur) Paris'teki Jöntürklerin halkı örgütlü muhalefete katılmaya çağıran bir beyannamesinin "fotoğrafi cihazı ile tab" edildiğini anlatır.⁵³ Buna benzer bir başka anlatıma da Leskovikli Mehmet Rauf'ta rastlanır:

O zaman Avrupa'da çoğalmaya başlayan hürriyetçi evrakları da sürmekten bir an hali kalmıyorduk. Bu cümleden olarak bir Cuma günü merhum İshak Sükuti idare-i yönetimin gayrimeşruiyetine dair bir çok ayetler ve hadisler içeren fotoğraf ile nüshası teksir edilmiş bir beyannameden beş nüsha verdi.⁵⁴

Diğer taraftan Leskovikli'nin "içerde kah el yazma, kah fotoğraf usulüyle tek yapraklı bildiriler yazmak ve dağıtmak suretiyle neşriyat-ı muzırraya dahi kapı açılmıştı"⁵⁵ cümlesi "fotoğraf usulü"nü çok nadir bir uygulanan bir yöntem olmadığı hissiyatını da uyandırmaktadır.

Fotoğraf yoluyla Jöntürk neşriyatını çoğaltmaya dair aktör ve mekanlara dair ilginç detaylar barındıran bir başka örnek de bu vadede hemen her tekniği uygulayan önemli Jöntürklerden birisi İbrahim Temo'ya aittir. Şeyh Zafir konağı mensuplarından müla-zım Abdülhamid Efendi⁵⁶ ile İbrahim Temo "sarayı tehdit edecek mahiyette" yazılmış

arasında farklılıklar olduğunu tespit ettim. Bu da Jöntürk neşriyatının yazma nüshaları arasındaki muhtemel farklılıkların bir çalışma konusu olabileceğini düşündürüyor.

⁵² Hikmet Feridun Es, *Tanımadığımız Meşhurlar* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009), 317.

⁵³ Feridun Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları* (İstanbul: Muhit Yayınları, 1975), 69.

⁵⁴ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, Bülent Durbaş, yay. haz. (İstanbul: Arba Yayınları, 1991), 58.

⁵⁵ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 44. [Buradaki içerde tabiri ile yurtiçi kastediliyor. SA]

⁵⁶ İbrahim Temo Abdülhamid Efendi'nin Şeyh Zafir'in kardeşi Şeyh Hamza Efendi'nin oğlu olduğunu belirtir. Öte yandan Leskovikli Mehmet Rauf da "Şeyh Zafir'in biraderzadesi ve Şeyh Kasım'ın oğlu Hamid Bey'i Jöntürk fikriyatının intişarında rol oynayan aktörlerden birisi olarak zikretmektedir (Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 28. Ayrıca bkz. Ali Münif Yeğenağa, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*,

bir bildiriye çoğaltmak üzere önce Valide Hanı'ndaki İranlı matbaacılara gitmiş ancak fiyatta anlaşamamışlardı. Sonrasını Temo'dan takip edelim:

[Mülazım] Abdülhamid bey pek umutsuzdu. Yolda giderken: Benim büyük bir fotoğraf makinem var, bildiriye biraz kısalsak olmaz mı? dedi. Münasip görüldü, iki gün zarfında yüz kadar çıkardı, az olmaları münasebetle bunları daha mühim yerlere ve mülazım beyin himmetiyle Yıldız'a kadar sokmağa muvaffak olduk.⁵⁷

Temo'nun ve Leskovikli'nin anlattıkları bu tekniğin ancak tek sayfa halindeki metinlerin çoğaltılmasında tercih edildiğini, zaman maliyetinin yüksekliğini (günde 50 adet) ortaya koyar gibidir. Diğer taraftan Temo'nun anlattıkları, Yıldız Sarayı'nın hemen yanı başındaki Şeyh Zafir Konağı'nın bir Jöntürk metin çoğaltma merkezi haline geldiğini göstermesi bakımından "istibdad"ın mekansal sınırlarına ilişkin de ezberleri bozmaktadır.

3.3. Acem Matbaaları

Darüşşafaka İdadisi'nde öğrenci iken Namık Kemal'inkiler başta olmak üzere yasaklı siyasi metinlerle tanışan ve okumaya başlayan Ahmet Rasim bu yasaklı metinlerin rahatlıkla temin edilebilmesini çoğunlukla Azeri Türkü olan⁵⁸ Acem matbaacılara bağlar:

"Bizde matbuat serbestliğinin en faal sebeplerinden olan İranlı kitapçılar, Valide Hanı matbaasında hükümetçe zararlı görünen veya görünmesi lazım gelen eserleri durmayıp basıyorlardı. Bu matbaayı kapatmak her nasılsa mümkün olamıyordu. İranlı taklitçilerin bu babdaki hizmetleri bence pek çok mühimdir."⁵⁹

Valide Hanı ve Vezir Hanı'nda yoğunlaşan Acem kitapçılar korsan yayıncılığın da merkezlerinden birisiydi.⁶⁰ Ahmet Rasim'in kapatılmalarının "her nasılsa mümkün" olmadığını söylediği bu yayıncılar Babiali esnafı için bir şikayet mercii olsa da yasaklı yayınları talep edenler ve konumuz bağlamında Jöntürk yayınları için bir basım ve dağıtım merkeziydiler. Bu bağlamda önemli yayıncılardan Ebuzziya Tevfik Bey'in Valide Hanı'ndaki İranlı matbaacıların Ziya Paşa'nın *Zafername Şerhi*, Namık Kemal'in *Rüya, Vatan Yahut Silistre, Zavallı Çocuk* gibi metinlerinin onlarca defa korsan baskılarını yaptıklarından ve gerek Maarif gerekse Zaptiye nezaretlerinin bu duruma kayıtsız kalmasından yakınan şikayetini hatırlamak yerinde olur.⁶¹

yay. haz. Taha Toros (İstanbul: İSİS, 1996), 20. Her iki anlatıda da isim karışıklığı olabilir zira Şeyh Zafir'in torunlarından Güngör Tekçe'ye bakılırsa özellikle Temo'nun kastettiği isim Şeyh Zafir'in oğlu Abdullah [Zafir] Bey olmalıdır. Bütün bu muğlaklıklar içerisinde muhakkak olan sarayla çok yakın ilişkileri olan Şeyh Zafir Konağı'nın en azından bir odasının bir muhalefet mahfili olduğudur.

57 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 45

58 Bkz. Filiz Dıñoğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014), 13, dn. 12.

59 Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edip*, yay. haz. Kazım Yetiş (İstanbul: Tercüman, 1980), 96.

60 İstanbul'daki İranlı matbaacıların faaliyetleri için bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 175-218; Filiz Dıñoğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafîye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020): 225-258; Güllü Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası", *Kebikeç* 52 (2021): 74-81.

61 Tuğay, *İbret*, c. 1, 129-130. Acem kitapçıların Namık Kemal'in Evrak-ı Perişan'ı da bastıklarına dair Bkz. Dıñoğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*, 24. Keza yine meşhur Acem matbaacı ve kitapçılarından Ahter'in dükkanında Namık Kemal'in *Barika-i Zafer*'inin kaçak baskısının yakalanmasına dair bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 200.

Ahmet Bedevi Kuran'ın idadi talebeleri arasında Yeni Osmanlıların ve bilhassa Namık Kemal metinlerinin gördüğü teveccühü Ali Ekrem'in "mündericatı değil, namı şöhreti aranıyordu" yorumunu birleştirdiğimizde Jöntürk neşriyatının aslında büyük bir alıcı piyasası oluşturduğu da iddia edilebilir.⁶² Acem matbaacıların Yeni Osmanlı/Jöntürk neşriyatının bu şöhretli ve aranan metinlerini basmaları kârlarını maksimize etmek isteğiyle açıklanabilir pekala.⁶³ Ancak bu esnaf grubunun korsan, yasaklı yayınları rahatlıkla basabiliyor olmaları, onları yeni Jöntürk yayınlarının da basılabileceği, sipariş edilebileceği mekanlar haline getiriyordu. Neşriyat vadisinin hemen her alanında varlık gösteren İbrahim Temo bu nokta da önemli bilgiler aktarıyor. Temo, bu çalışmanın "Fotoğraflayarak Çoğaltmak" bölümünde aktardığım ve iki günde 100 adet çoğaltabildiği beyannameyi bastırmak için önce Valide Hanı'ndaki Acem matbaacılara gitmiş ve 1000 adet bastırmak istemişti. Ancak matbaacı risk maliyetini de yansıtarak istediği yüksek fiyatı, Temo'nun iş gücünü kendi karşılama teklifine rağmen, düşürmemiş ve pazarlık olumsuz sonuçlanmıştı:

"Biraz geç olmakla beraber Valide Hanı'na giderek Acemi bulduk. Her ikimizin de üzerimizde asker kaputu olduğu için beni tanımadı. Acem Abdülhamid Bey'e büyük hürmet gösterdi. (...) Abdülhamid Beyle anlaşmaları ve beyannameyi istemeleri üzerine çıkarıp verdim. Acem okur okumaz: Oo! Bu pek büyük tehlikeli bir iş, bundan bin nüsha basmak için 500 lira isterim dedi. Her ikimiz bu fiyat karşısında dona kaldık. (...) Ben bir akşam bir müretteple gelir kendim dizdirir ve bastırırım, siz yalnız matbaayı kaparken bir makineyi ve harfleri serbest bırakın, siz karışmayınız, bu hizmete mukabil size 50 lira verebiliriz dedim. Mülazımda biraz para vardı fakat Acem razı olmadı."⁶⁴

Her ne kadar Temo bahse konu beyannameyi Acem matbaacılar marifetiyle bastıramamış olsa da sonuçlarından bağımsız olarak bu olayın kendisi İstanbul'daki Jöntürkler açısından bu matbaaların potansiyeline işaret etmesi bakımından önemlidir. Söz gelimi Tevfik Fikret'in 1321/1905'te tarih, mühür ve matbaa bilgisi olmaksızın kaçak olarak basılan *Tarih-i Kadim*'i de belki bir Acem matbaasında basılmıştı. Ancak Temo'nun aktardıklarında gözden kaçmaması gereken bir boyut da Acem matbaalarındaki bu potansiyeli kuvveden fiile geçirmenin yüksek maliyetidir ki bu da Jöntürk neşriyatı söz konusu olduğunda siyasi iktidardan sonra en etkili kısıtların başında gelmekteydi. Bu çalışmada şimdiye kadar anlatılan tekniklerin kullanımındaki yaygınlığın en temel sebeplerinden birisi de düşük maliyetle yayın yapma arzusu veya zorunluluğu idi. Ve yine bu arzu veya zorunluluk nedeniyledir ki Jöntürk yayın evreni düşünüldüğünde hiç şüphesiz en yoğun ve yaygın kullanılan teknik şapograf/müstensih ve litograf/taş baskıydı.

3.4. Müstensih/Şapograf – Taş Baskı/Litograf

Zafir konağının ikinci kuşak torunlarından Güngör Tekçe'nin aktardığı detaylar Şeyh Zafir Konağı'nın muhalif yayınları çoğaltılmasında oynadığı rolü sadece Saray'dan değil aileden de gizli bir şekilde II. Meşrutiyet yıllarına kadar sürdürdüğünü göstermektedir:

62 Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali* (İstanbul: Libra, 2022), 282.

63 Ebuzziya Tevfik yukarıda bahsedilen şikayetinde bu hususa dair de detaylar aktarır ve hem ucuz işçi çalıştırdıkları için hem de kitapları taş baskı gibi ucuz tekniklerle bastıkları için kar oranlarının yüksek olduğunu belirtir.

64 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 45.

Gençliğinde bir de fotoğrafçılığı var. Küçük bir oda, banyo odası. Çektiği fotoğrafları basıyor orda. Aileden tek bir kişi bile giremez, kolay mı, ışık olayı, ya yanarsa onca çalışma? Yıllarca sürüyor bu fotoğrafçılık. Konak halkında da merak. O yıllarda şipşakçılık falan yok. Nerde, neyi çekiyor? Dayalı döşeli fotoğraf stüdyoları var, ama tek tük. Sonunda karar veriyor kardeşleri: Karakaş Kardeşler'in yanında yetiştiriyor kendini! Karakaş kardeşler Abdülhamid'in fotoğrafçısı. Yeterince ustalaşınca Abdülhamid'in fotoğraflarını çekecek. İnşallah! İnşallah!

27 Nisan 1909. Abdülhamid tahttan indiriliyor. İnsanların beti benzi soluk. Kolu kanadı kırık. Çıt çıkmıyor konakta. Ertesi gün Abdullah Bey odasından sesleniyor: Hadi gelin de çay içelim! Nereye? Banyo odasına! İnanamıyorlar. Yıllardır yasak onlara o oda. Nerde fotoğraflar? Abdullah Bey duymamış gibi yapıyor. Köşesinde ilkel bir teksir makinesi var. Birkaç kağıt da yerlerde. Abdullah Bey davranıyor ama kardeşlerinden biri almış bile. Okuyor. Sonda diğer kardeşlerine de veriyor. Tıs yok. Abdülhamid'in şeyh babasını her ay ziyarete geldiği konağın bir odasında, yıllarca, Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki bildirilerini basmış o ilkel teksir makinesiyle Abdullah Bey.⁶⁵

Bu anlatı Şeyh Zafir Konağ'ında "muzırr" siyasi metinlerin sadece fotoğraflanarak değil aynı zamanda basit baskı makineleri kullanılarak da çoğaltıldığını göstermektedir. Tekçe'nin "ilkel teksir makinesi" olarak niteliği alet o dönemde Jöntürklerin de hayli rağbet ettiği "müstensih" olarak adlandırılan, daha bilinen ismiyle şapograftı.

Esasen bir metni yeniden yazarak çoğaltan anlamında kullanılan "müstensih"e Şemseddin Sami'nin verdiği anlamlardan birisi de "Yazılmış bir şeyin müteaddid nüshalarını çıkarmaya mahsus nev-icad makine ki envayı vardır"⁶⁶ ve kelimenin bu anlamıyla sözlüklere girmiş olması aletin yaygın kullanımına ilişkin bir dayanak olarak kabul edilebilir. Bir matbaaya göre çok daha basit, taş baskı tezgahına göre çok daha hafif bir portatif baskı aleti olan "müstensih" yurt dışındaki Jöntürklerle bir şekilde irtibatlı olan ve muhalif yayınları okumanın ötesinde üretmeyi ve çoğaltmayı amaçlayan yurt içindeki muhalifler tarafından kullanılan bir alettir.⁶⁷ Müstensihin ucuz, pratik ve portatif oluşu "evrak-ı muzırra" neşrini mekansal kısıtlardan kurtaran, hususi mekanları -bilhassa evleri- birer matbaaya dönüştüren bir rol oynuyordu.

Hüseyin Kazım Kadri, Kabasakal'daki evinde başta Tevfik Fikret olmak üzere arkadaşları ile yaptığı istibdat aleyhtarı sohbetlerin bir mahsulü olan ve *Mizan*'da yayınlanmak üzere hatt-ı hümayun formatında yazdıkları ayrıca İstanbul sokaklarına da dağıttıkları bir beyannameyi müstensihle çoğalttıklarını belirtir.⁶⁸ Prens Sabahattin'in önemli ve etkili takipçilerinden Satvet Lütfi [Tozan] aracılığı ile Cemiyet-i İnkılabiye'ye dahil olan Ziya Şakir [Soko] cemiyet adına neşrettikleri tek sayfalık *Mecmua-i İnkılab*'ı bir müstensih marifetiyle ve arkadaşı Mekteb-i Hukuk talebelerinden Behçet [Karabey] Bey ile

65 Güngör Tekçe, *Zafir Konağında Bir Tuhaf Zaman* (İstanbul: YKY, 2007).

66 Şemseddin Sami, "Müstensih", *Kamus-i Türkî* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317), 1341.

67 Esasen yurtdışındaki Jöntürkler arasında da hayli yaygın kullanılan bir basım tekniğidir bu. Finansal ve örgütsel altyapısı olmayan girişimlerin hemen tamamında şapograf veya litograf baskı teknikleri kullanılmıştır. Muammer Göçmen'in İsviçre merkezli Jöntürk basınına odaklanan kitabı bu açıdan hayli veri içermektedir.

68 Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, yay. haz. İsmail Kara (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), 67. Hüseyin Kazım aynı yerde tamamını olmasa da beyannamenin metnini de verir.

İstanbul'daki evinde müstensih kullanarak basıyordu.⁶⁹ Müstensihle basılan gazetelerden birisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır şubesi tarafından 1908 Mart'ından itibaren çıkarılan ve cemiyet mensuplarına dağıtılan *Neyyir-i Hakikat* gazetesi idi. Mehmet Ali Okar daha ziyade asker Jöntürkler tarafından çıkarılan bu gazetenin "cephanelikte çadır içinde" çıkarıldığını ve "teksir edilerek cemiyet üyelerine dağıtıl"diğını söyler.⁷⁰ Bu gazetenin basımına ilişkin çok daha fazlasını ise Mustafa Ragıp Esatlı anlatır. Buna göre bu gazetenin yazıları Mahmud Bey [Soydan], daha sonra Bolu mebusluğu yapacak olan Habib Bey ve arkadaşları tarafından yazılıyor, hazırlanan yazılar basım için askeri katip Seyfi Bey'e iletiliyordu.⁷¹ Esatlı'nın aktardığı daha ilginç bir bilgi ise müstensih tedarik biçimine ve Manastır Jöntürklerinin uluslararası bağlantılarına ilişkindir: "Bir vakitler *Neyyir-i Hakikat* nüshaları Seyfi Bey'in askeri daireye resmi tamimleri basmak bahanesiyle evine getirdiği müstensihle çoğaltılırken, meşrutiyete yakın zamanlarda Jandarma tensikine memur İtalyan zabiti Lödin'in Habib Bey vasıtasıyla hediye ettiği müstensihle çoğaltılmaya başlandı."⁷²

Müstensih imparatorluğun diğer ucunda Trablusgarp'ta dahi aynı amaçlar doğrultusunda kullanılıyordu. Oradaki önde gelen Jöntürklerden Ali Fahri'nin [Ağababa] hapsedane hayatına dair naklettikleri, müstensihin ne kadar kolay temin edilebileceğine ve ne kadar yaygın olabileceğine dair de ipuçları sunuyor:

"Avrupadakiler (...) zaten serapa faaliyet ve gayrette. Biz de onlardan gelen bu ümitbahş, cesaretbahş haberler üzerine yerimizde duramaz olduk, bir şeyler yapmak istiyoruz.

- Ah diyoruz, bir müstensih becerebilsek de burada bir gazete çıkarsak.

Bu arzumuz da bir gün yerine geldi. Dışardan parça parça azar azar tutkal aldırmağa başladık. Onları topladık, diğer lazım olan şeyleri de böylece tedarik ettikten sonra işe başladık. Böylece hazırladığımız müstensihle aşağı mahpeste *Hatıra* gazetesi basılıyor (...)"⁷³

Şemsettin Sami'nin müstensih açıklamasında yer verdiği "envayı vardır" ifadesi bu adlandırmanın farklı marka, kalite, niteliklere sahip teksir aletlerinin genel bir isim olduğunu göstermektedir. Muhtemelen birbirinden farklı coğrafyalarda kullanıldığını göstermeye çalıştığımız bu örneklerdeki aletlerin hepsi de birbirinden farklıydı, hatta Trablusgarp'takinde olduğu gibi bir kısmı da el yapımıydı.

69 Bkz. Hasan Eryüksel, *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Anıl Matbaası: 1949), 15. Eryüksel bu mecmuanın eser-i cedit denilen kağıda basıldığını da not eder.

70 Mehmet Ali Okar, *Osmanlı Balkanlarının Son On Yılı*, yay. haz. Ahmet Mesut Okar (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 137.

71 Mustafa Ragıp [Esatlı], *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, yay. haz. Raşan Aktaş (İstanbul: Bengi Yayınları, 2007), 553-554.

72 Mustafa Ragıp, *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, 554

73 Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, 120. *Hatıra* gazetesinin kadrosunda bulunan Ahmet Cevat Emre gazetenin basım tekniğine ilişkin detaylar da aktarır: "Balık tutkalı ve gliserinle bir poligraf (yazıçoğaltır) yapmak usulünü, Kandıya'da [Girit Kandıye kastediliyor. S.A.] rahmetli Cafer beyin tamimler için kullandığı pelteden öğrenmiştim. Bir eseri- cedit kağıt büyüklüğünde bir teneke kutu içine eritilen balık tutkalını dökmüş, gliserin de karıştırarak poligrafımızı yaratmıştık; anilin boyasıyla 20-30 sayı da bir tiraj sağlayabiliyorduk. [Hatıra gazetesi yayınlanınca] Her sayıdan ikişer tane, Romanya'ya kaçır gazetesi çıkararak Temo'ya (İbrahim Ethem'e) gönderiyorduk." Bkz. Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960), 59.

Müstensih gibi ucuz, risksiz ve pratik bir yayın çoğaltma yöntemi de taş baskı/litografiydi ve bu teknik de tıpkı müstensih gibi yurt içinde yayınların basılmasında veya çoğaltılmasında sıklıkla kullanılıyordu.⁷⁴ Mekteb-i Harbiye hocalarından Recep Bey tarafından yazılan *Mahkeme-i Kübra* Edhem Ruhi Balkan ve arkadaşları tarafından "taş basması olarak binlerce nüsha" bastırılmış ve dağıtılmıştı.⁷⁵ İbrahim Temo arkadaşları İbrahim Sükuti ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye doktorlarından Dobrucalı Mehmet Efendi ile birlikte 1895'te İstanbul'da yaşanan Ermeni hadiseleri dolayısıyla bir beyanname neşretmeye karar verdiklerinde bir gün içerisinde bir taş baskı aleti satın almışlar, gerekli kimyasalları tedarik etmişler ve evlerine kurdukları bu tezgahta gece boyunca 1000 nüsha beyanname basmışlardı.⁷⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti, dahili merkez olarak konumlandığı ve yurt içindeki Jöntürklerin metinlerle buluşmasında etkili rol oynamaya başlayan Selanik'teki Jöntürlere ucuz ve hızlı metin basmanın yolu olarak taş baskı teknolojisinin yeni ve daha ucuz bir ürününü tavsiye eder:⁷⁷

Burada litografya suretinde, taş basma makinesi vazifesini ifa eder, 80 saniyemetro tul ve 10 saniyemetro umkunda tahtadan mamul bir destgah ile üzerine mevzu ve taş hizmetini görür bir nev muşammadan ibaret 50-60 frank kıymetinde Pertik litografya aletleri vardı. Bunlardan lüzumu miktar dahile gönderildiği halde oraca bir risale, kitap, gazete beyanname hasılı her nev neşriyat tabı muntazaman icra kılınabilir.⁷⁸

Saray tarafından yakından takip edilen ve derhal yasaklı kitaplar listesine dahil edilen bu metinlerin asıl muhatabı olan yurt içindeki okuyucuyla buluşması ve dağıtım süreci sıra dışı yol ve yöntemlerin bulunmasını zorunlu kılıyordu.

4. Jöntürk Neşriyatını Dağıtım Taktik ve Mekanları

Bizim maksadımız vatandaşlarımızın fikrini, kalbini, gönlünü açmak, onları her felaketten kurtarmaktır. Sizin vazifeniz okumak ve vatandaşlarımıza da anlatmaktır. İnsan nasıl anasından, babasından haber almak isterse cümlemizin anası babası, her şeyi olan vatandan, memleketten de haber almak farzdır. Vatan muhabbeti imandan gelir. Bu sebeple gazetelerimizi okumak, okumak bilmeyenlere anlatmak her vatanını seven ehl-i imana namaz kılmak gibi lazımdır.⁷⁹

Jöntürklerin esas itibarıyla Osmanlı vatandaşlarının okuması ve etkilenmesi amacıyla basıp çoğalttıkları metinler açısından kuşkusuz en önemli aşamayı ülkeye ve sirkülasyona girişi yasak olan bu metinlerin dağıtımını, okuyucuya ulaşması teşkil ediyordu.

⁷⁴ Yusuf Turan Günaydın şapograf ve taş baskı arasındaki temel farklardan birisinin kullanılan kimyevi bileşimlerdeki farklılıklar olduğunu ve dolayısıyla taş baskı metinlerin şapograf baskılara göre daha kalıcı olduğunu belirtir. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=j2-KY42PH3U&t=1559s>

⁷⁵ "Ethem Ruhi Balkan'ın Hatıralarından, İttihatçılığın Temelini Atanlar", *Hatıralar Vesikalar Resimlerle Yakın Tarihimiz*, 2. cilt, (İstanbul: Türkpetrol, [t.y.]), 366-367. Mahkeme-i Kübra'nın metni, basım tarihi ve muhtemel yazarlarına ilişkin bilgiler için bkz. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, 1. c., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 33-36, 373-395.

⁷⁶ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 40-41.

⁷⁷ Bu tekniği, bir matbaası olmasına rağmen hızlıca beyanname neşretmek istediği durumlarda Cemiyet de zaman zaman kullanmıştır. Bir örnek için bkz. *Kopya Defterleri*, 58.

⁷⁸ *Kopya Defterleri*, 419. Avrupa ve Mısır'daki neşriyatı Girit'te okuyan Jöntürlere yazılan bir nota göre nizami bir taş baskı sistemi "birkaç yüz frank"a kuruluyordu. Bkz. *Kopya Defterleri*, 150

⁷⁹ *Kopya Defterleri*, s. 382

Türlü tekniklerle basılan bu metinlerin dağıtımını sağlamak için de türlü yollar denenildiğini tahmin etmek hiç zor değil. Oldukça zengin ve yaratıcı girişimleri barındıran bu süreç kabaca iki aşamadan oluşmaktaydı: Bu aşamalardan ilki metinlerin bir şekilde yakalanmadan sınırı geçmesini ve yurt içine ulaşmasını sağlamak (içerde basılan metinler bu aşamayı atlatmış olarak doğuyordu) ikincisi de bir şekilde içeriye sokulan bu metinleri tedavüle sokmak, okuyucusuyla buluşturmaktı.

Jöntürk neşriyatının yurt içine sokulmasında kuşkusuz en önemli rolü yabancı postahaneler ve konsolosluklar oynuyordu. Ecnebi posta teşkilatlarının denetimden muaf olmaları bu imtiyazlı yapıyı "evrak-ı muzır" tevzii için en etkili ve güvenli yollardan birisi haline getiriyordu. Buna göre yurt içine gönderilmek üzere ince kağıda basılmış olan materyaller mutlaka zarf içerisinde ancak üzerinde alıcı adresi yer almaksızın gönderiliyordu. "Postrestant" denilen bu usulde gönderi alıcı tarafından postaneye gelerek teslim alınıyor ve gönderi o zamana dek postanede bekletiliyordu.⁸⁰ Oldukça etkin olarak işleyen bu yöntem Osmanlı Devleti'nin ilgili ülkeler üzerinde kurduğu baskının sonuç vermesi ile veya Osmanlı'nın bu imtiyazlara sahip ülkelerle diplomatik ilişkilerinin mahiyetine göre kimi zaman akamete uğrayabiliyordu.⁸¹ Ancak bu problemi bertaraf etmenin de yolları vardı. Jöntürkler açısından bu yol "emin bir ecnebi dost tedarik" etmektir.⁸² Zira ecnebilere gönderilen zarflar posta memurları tarafından açılmıyor veya Osmanlı hükümet yetkililerine teslim edilmiyordu. Kayıtlara göre vali, kumandan, mühim tüccar ve bankerler de zarfları açılmadan gönderilerini teslim alan gruplar arasındaydı bu gruplardan birisi üzerinden sorunsuz tevziat ve "bu suretle yüzlerce, belki binlerce Türk'e evrakları okutturabilme" imkanı vardı.⁸³ Nitekim Mekteb-i Mülkiye-i Şahane talebelerinden Tahsin Uzer, Avrupa ve Mısır'dan "haftada yüzlerce mektup, gazete, risale ve beyanname"den oluşan postanın Beyoğlu'ndaki Alman Birahanesi sahibi tarafından Fransız sefaretinden alınarak birahaneye getirildiğini ve ardından dağıtıldığını belirtmektedir.⁸⁴ Diğer taraftan sefaret ve konsolosluk personeline gelen paketlerin gümrük muayenesi süreçlerinden muaf olması da Jöntürklerin ve Trabzon'a dair aşağıdaki örnek üzerinden Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin değerlendirmek istediği potansiyeller arasındaydı:

Muhaberemize tavassut eden zat konsoloshaneye mensup olmak itibarıyla bizlere bir diğer suhulet dahi ibraz edebilir. Bu husus kendisinden rica olunsa, konsoloshaneye mensup zevatın namına gönderilen kapalı kutular gümrükten muayene

80 Mithat Şükrü Bleda Cenevre'de iken Paris'ten gelen *Mizan*'ları okuduktan sonra postrestant usulüyle memlekete gönderdiklerini bu usulü ilk kez kendilerinin kullandıklarını belirtir (1895). Bkz. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), 17.

81 Bağdat'taki İngiliz postanesinin kendisine gelen Jöntürk evrakını yerel hükümet yetkililerine teslim ettiğinden sızlanan bir mektup için bkz. Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 74-75. Fransız, İtalyan ve Avusturya postaları ile de benzer gelişmelerin yaşandığına dair bkz. Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu], *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011), 186. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Bulgaristan'a gönderdiği *Şura-yı Ümmet*'lere Bulgar hükümetinin el koyduğuna dair görüşleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 157.

82 *Kopya Defterleri*, s. 56. "Emin bir ecnebi" bulunamaması durumunda müstear ecnebi isimleri ile birer posta kutusu kiralanmasına dair bkz. *Kopya Defterleri*, 175, 244; *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 257. İzmir'den bir ecnebinin Jöntürk neşriyatının sirkülasyonuna dair verdiği desteğin ihtiyatla veya şaşkınlıkla karşılandığı bir örnek için bkz. *Kopya Defterleri*, 120.

83 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 279.

84 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979), 17.

olunmaksızın sahibine teslim olunur, ancak konsoloshaneden resmi bir kağıt götürmek kafidir. Beş kiloyu geçmeyecek olan bu sandıklara lazım gelen evrakı doldurup üzerine porselen takımı ve saire işaret olunduktan sonra irsal olunur. Ve bilaarıza dahil olur. Mezkur zat bu ricamızı kabul ederse idhalat ve irsalat için büyük teshilat edilmiş olur.⁸⁵

Ecnebler sadece posta gönderilerinin sorunsuz olarak teslim alınmasında değil, yurt içi tevziatında da rol oynayabiliyordu. Bunun etkileyici örneklerinden birisini Arminius Vámbéry'nin talebelerinden Gyula Germanus'un hatıralarında buluyoruz. Germanus 1905'te Darülfünun'da tahsil görürken aynı zamanda İstanbul'daki genç muhalif çevrelerle de irtibat kurmuştu:

"Jöntürk hareketinin gizli bir neferi, dışarıdaki edebiyat üslerini birbirine bağlayan bir köprü ve bir müttefik olmuştum. (...) Her hafta Avusturya postanesine giderek yurtdışından Jöntürklerin gönderdiği yayınları teslim alıyor ve şişkince bir paketle hiç tereddüt etmeden büyük köprüden karşıya sallana sallana geçiyordum. Odamda bekleyen Feyzi yükümden kurtarıyordu. Aynı akşam yoldaşları arasında dağıtıyordu. Haftalarca günlerimiz böyle geçti."⁸⁶

Germanus Avusturya postanesinden evrakları alıp Jöntürlere ulaştırmakla kalmamıştı. Arkadaşı Feyzi'nin teşviki ile yabancı postane ağı nispeten zayıf olan Anadolu'ya doğru, büyük kısmı Jöntürk neşriyatı ile dolu olan bavulu ile yola çıkmış ve bu seyahat süresince bu metinleri ilgililerine ulaştırmıştı.⁸⁷

Germanus örneğinde olduğu gibi yabancılardan yararlanmanın sistematik bir şekilde işlediğine dair elimizde sağlıklı bir veri yok. Dolayısıyla ve özellikle yabancı postane veya konsoloslukların bulunmadığı şehirlere metinlerin ulaştırılabilmesi için başka çözümler de üretilmesi gerekiyordu. Cenevre merkezli İstirdad Cemiyeti bu gereklilikten hareketle 1901 senesinde bu meseleyi gündemine almış ve yurt içinde teşkilatlanma düzeyi hayli düşük seyreden yayıncı Jöntürlere bir duyuruda bulunmuştu:

"İdare-i Hazıranın seyyiat-ı layuhsasını teşrih ve teşhir için merakiz-i medinenin hemen ekserisinde vatandaşlarımız tarafından muhtelif lisanlarda gazeteler, risaleler, ilanlar tab olunuyor. Lakin bunlardan birçoğunun daire-i intişarı idare-i ecnebiyeye geçmiş memalik-i İslamiyeye münhasır kalıp memalik-i Osmaniyeye matlub-i vechile idhal olunamıyor. İstirdad Cemiyeti bu noktayı hayli zamandan beri nazar-ı dikkate almış ve bilahare uzun uzun muhaberattan sonra dahil-i vatanda neşriyyat-ı ahraranenin tevziini temin edecek bir heyet vücuda getirmeğe muvafak olmuştur. Vatan ve devlete hizmet yalnız neşriyat ile olmayıp belki neşriyatın tevziıyla olacağını takdir edenleri bu heyete her suretle iştirak edecekleri tabii bulunduğundan menafi-i Osmaniyemize ait evrak her ne miktar olursa olsun ve her ne lisanda bulunursa bulunsun dahil-i vatanda Cemiyetimiz efradı tarafından tevzi olunacağı ilan olunur."⁸⁸

⁸⁵ *Kopya Defterleri*, 202. Nathalie Clayer'in konsoloslukların II. Abdülhamit dönemi Arnavut milliyetçiliği ve siyasal muhalefeti üzerindeki pozitif etkisini etraflıca ele aldığı bir metin için bkz. Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 282-292.

⁸⁶ Gyula Germanus, *Doğu'nun Büyüsü* (İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019), 56, 70.

⁸⁷ Germanus, *Doğu'nun Büyüsü*, 80-112.

⁸⁸ *İstirdad* gazetesinde yayınlanan "Tevzi-i Evrak" başlıklı bir yazıdan nakleden Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını*, s. 230.

İstirdad Cemiyeti'nin kurduğunu ilan ettiği heyet, aslında yurtçindeki Jöntürklerin dahil edildiği/edilmek istendiği bir dağıtım ağıydı ve kuşkusuz önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlıyordu. Her ne kadar bu amaca ulaşacak kadar uzun ömürlü bir cemiyet ve gazete olmasa da.⁸⁹ Diğer taraftan İstirdad'ın da işaret ettiği üzere Jöntürk neşriyatı Osmanlı hinterlandındaki bölgelere nispeten sorunsuzca ulaşıyor ve okunuyor ve bu yönleri aynı zamanda o bölgeleri potansiyel birer dağıtım noktasına dönüştürüyordu. Dolayısıyla yurtdışındaki -özellikle teşkilatlı- Jöntürklerin yayınlarını yurtçine ulaştırmak için yabancı postaneler dışında başvurdukları etkili bir yol da Osmanlı hinterlandındaki elverişli seyahat araç ve rotalarını kullanmaktı.

Kıbrıs "Adana, Halep, Suriye sevhilinden binlerce vatandaşımla cezirenin münasebat-ı ticariye ve hususiyeleri"⁹⁰ olması, Girit "Afrika, Asya ve Avrupa-yı Osmanî'nin merkez-i irtibatı olmak istidad-ı tabiiyesini haiz" olması hasebiyle, Köstence liman kenti olduğu ve bu vesile ile İstanbul başta olmak üzere Osmanlı liman şehirleriyle irtibatı bulunduğu için⁹¹, Mısır "Mısır kıtası Türkiye'ye mücavir ve servetiyle müştehir bir müslüman memleketi olduğu için oradaki şubemiz gerek iane-i nakdiye cem etmek gerekse Hicaz, Suriye ve sair civar memalik-i Osmaniye'ye evrak idhal etmek için"⁹², Romanya "Karadeniz sevhil-i Osmaniyesine evrakın duhulünü teshile" imkan sunduğu için⁹³, sınır bölgesinde yoğun Osmanlı askeri bulunması ve Osmanlı'ya gidip gelenlerin çokluğu nedeniyle Bulgaristan⁹⁴ Jöntürk yayınlarının yoğun olarak gönderildiği, okunduğu ve Osmanlı dahiline sevkiyat yapılmasının beklendiği bölgelerdi. Öte yandan 1905'te Rusya'nın, 1906'da İran'ın meşruti idareye geçmesi, 1905'ten itibaren Erzurum başta olmak üzere doğu vilayetlerinde ağnam vergisine tepki olarak başlayan kitlesel gösteriler Osmanlı doğusundaki Jöntürk hareketliliğini/teşkilatlanmasını daha da hızlandırmış ve sınırların daha geçirgen olmasını sağlamıştı.⁹⁵ Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti bölgelerdeki okurlarını, ellerindeki yayınları dahile göndermek konusunda sık sık teşvik ediyordu:⁹⁶ "Fikr-i hürriyet ve adaletin neşr ve tamimine himmet, bu babta edilecek mesainin en mühim kısmını Memalik-i Osmaniye'ye her vasıtada her fırsattan istifade ile idhal-i evrak teşkil eder."⁹⁷ Nitekim Jöntürkler yurtçine evrak sokmak için "her vasıtada her fırsattan" istifade etmeye, söz konusu bölgelerle Osmanlı/Anadolu arasında irtibat kurabilecek,

89 Bu cemiyet ve faaliyetlerine ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Cemiyetin yayın organı *İstirdad* ise bilindiği kadarı ile 18 sayı yayınlanmıştır. Göçmen bu gazetenin Ahmet Rıza'ya karşı müsbet ve saygılı bir dil kullandığının altını çizer. Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını*, 230.

90 *Kopya Defterleri*, 264.

91 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 107

92 *Kopya Defterleri*, 104, 315.

93 *Kopya Defterleri*, 82.

94 *Kopya Defterleri*, 125, 304.

95 Bu dönemde Oçamçire şubesi ve Lazistan Harici şubesi yoğun faaliyetleri ve evrak sevkiyatı ile öne çıkmıştır. Bkz. *Kopya Defterleri*. İttihat ve Terakki'nin önemli propagandacılarından Ömer Naci hem bu şubelerde hem de İran'da yoğun ve etkili çalışmalar yürütmüştür. Ömer Naci'nin faaliyetlerinin özeti için bkz. Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 296-297 Hasan Yenilmez, "II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)", *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 2 (2022): 29-55.

96 Cemiyet merkezinden gönderilen bir mektupta geçen "Gönderilen risale ve gazeteleri vatandaşlarınıza okuttuktan sonra mümkün olursa dahil-i memalik-i Osmaniye'ye idhal etmenizi rica eyler ..." ifadeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 217. Cemiyetin Osmanlı hinterlandına gönderdiği mektuplarda buna benzer ricalara sıklıkla rastlanmaktadır. Bazı örnekler için bkz. *Kopya Defterleri*, 22, 49, 100, 197, 198, 220, 233, 245, 263-264.

97 *Kopya Defterleri*, 263

evrak taşıyabilecek kişileri temin etme arayışına girmişlerdi. Aynı şekilde Osmanlı'nın sahil/liman şehirlerine evrak sevketmek için gemi, sandal, vapur gibi ulaşım araçlarından yararlanmaya çalışmıştır. Örneğin bir propaganda gezisi için Pire'de bulunan İTC mensubu Said Kenan Bey Rizeli bir kaptanla tanışmış, ona *Hayyalelfelah* risalesinden kesitler okumuş ve nihayetinde kaptanı, gemisi vasıtasıyla, Trabzon'a evrak götürmeye ikna etmişti.⁹⁸ Keza İbrahim Temo da Köstence limanının sağladığı ulaşım imkanlarını kullanarak özellikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon'a evrak gönderiyordu.⁹⁹

Cemiyet İran'da kervancılarla anlaşmanın yollarını arıyor İran-Trabzon arasındaki kervan rotasını bir evrak dağıtım rotasına dönüştürmeye çalışıyordu. Diğer taraftan Cemiyet'in özellikle Kürt aşiret beylerini etkilemeye ve bunlar üzerinden etkinlik alanını genişletmeye çalıştığı da görülüyor.¹⁰⁰ Nitekim İran'da Selmas Cemiyet adına çalışmalarında bulunan Ömer Naci vardığı noktayı "Son Kürtlerden vesait-i kafiye istihzarı kuvve-i karibeye gelmiştir. (...) Selmas'ın ileri gelenlerine takarrüp ettikçe Kürtlerden vesait-i mukteziye tedariki kolaylaşıyor" şeklinde özetlemiş ve "Selmas'ta muhtelif zevata gönderilen *Şura-yı Ümmet*'leri toplayarak ve Van'a giden bir hususi zata teslim ederek geçenlerde dahile" göndermişti.¹⁰¹ Kafkas/Rus sınırları söz konusu olduğunda ise bu defa gündeme Çerkes ve Laz kaçakçılar geliyor ve Jöntürkler onlar aracılığıyla çeriye evrak sokmanın yollarını arıyorlardı.

"Orada kaçakçılık eden cesur Çerkes ve hatta bunlardan birkaçı elde edilip maksad-ı cemiyeti onlara yani neşriyatı daha içerilere tevzi etmek gibi hususatta kullanılacaklarını işar etmenizi bilhassa rica ederiz."¹⁰²

"Bulduğunuz mahalde Çerkes ve Lazlar çoktur. Bunların içinden mert ve sahib-i namus olanlar bittabi vardır. Bunlar ister alim ister cahil olsun maksada mazarratları olmaz. Bir kere söz verilerse tekavvül ve ihanet etmezler... Bunlardan bir iki kişi elde edilirse dahile evrak göndermekte ve bir takım hususatta kendilerinden istifade olunur."¹⁰³

Bütün bu girişimlere rağmen Jöntürklerin örgütlü kanatları Anadolu vilayetlerine ulaşmakta güçlük çekiyorlardı zira bu coğrafyada büyük liman şehirleri dışında şubeleşme düzeyleri oldukça düşüktü.¹⁰⁴ Bununla beraber bu, Jöntürk neşriyatının Anadolu vilayetlerine ulaşmadığına değil örgütlü propagandanın zayıf olduğuna işaret eder. Anadolu'daki propaganda ve dağıtım faaliyetleri ilgili bölgelerdeki kişi veya grup çabalarıyla sınırlı kalmak durumundaydı. Bu vilayetlerdeki propaganda süreçlerinde rol oynayan

98 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 275. Bu konuda başka teşvik ve örnekler için bkz. *Kopya Defterleri*, 275, 290, 375.

99 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 59, 107, Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 170.

100 Cemiyet'in bu doğrultudaki tavsiyeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 398. Bu yaklaşımın sadece Kürt beylerine yönelik olmadığı altını çizelim. İbrahim Temo'nun Paris'e gönderdiği bir mektupta geçen şu satırlar Cemiyet'in her yerde nüfuzlu kimselerin desteğini almaya bilhassa çalıştığı gösteriyor: "(...) fakat dahilde mühim yerlere atacak ve elden ele verip iş görebilecek memurlara ve yüksek mektep talebesine okutturabilecek İstanbul'da emniyetli adamımız yoktur. Yoktur demekliğim cidden çalışan nüfuzlu adamımız yoktur demektir. Yoksa orta takım olanlarla her gün okutturmaktayız". Bkz. Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 269.

101 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 297.

102 *Kopya Defterleri*, 247.

103 *Kopya Defterleri*, 375.

104 Bu noktaya işaret eden 22 Ekim 1907 tarihli bir mektup için bkz. *Kopya Defterleri*, 297.

en etkili gruplar ise siyasi sürgünler, sarıklı/fesli eğitimciler, asker/sivil bürokratlar-
dı.¹⁰⁵

Esas itibariyle Anadolu vilayetleri başta olmak üzere bütün İmparatorluk genelinde münferit dağıtım girişimlerinin önemli bir pay tuttuğuna işaret etmek gerekir. Örneğin Yakup Kadri, Şahabettin Süleyman'ı ve onun üzerinden Mekteb-i Mülkiye öğrencilerini Jöntürk neşriyatı ile buluşturduğunu anlatırken bu neşriyatı nasıl yurtiçine soktuğunu da anlatır: "Mısır'la İzmir arasındaki gidip gelişlerimde bavul eşyalarımın altında taşıdığım gazete, broşür, beyanname ve kitapların ..."106. Buna mukabil Girit'ten İzmir'e Jöntürk gazetelerini sokmak isteyen Bezmi Nusret -muhtemelen aranma ihtimalini göz önünde bulundurarak- yayınları bavlulunda taşımak yerine bir testinin içerisine yerleştirmek suretiyle getirmişti.¹⁰⁷ Bir başka örnek de Rodos-Antalya-Konya hattından: Ulema Jön Türklüğünün önemli isimlerinden olan Hoca Muhyiddin Efendi hatıralarında şöyle diyor: "O sırada bu abd-i ahkâr da memurinden olduğum Antalya'dan Rodos Şubesi vasıtasıyla celb ettiğimiz evrak-ı hamiyetle Konya Merkezi'ne kadar bütün vilayeti baştan başa dolduruyorduk."¹⁰⁸ Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu] Avrupa'daki Jöntürklerle irtibat kurarken sefaret kuryelerinden ve bunların yanısıra demiryolu personelinin yararlandıklarını belirtir.¹⁰⁹ "Bir şimendüfer ateşçisi, bir posta seyyarı" bulmak suretiyle Avrupa ve Mısır'dan getirttiği yayınları özellikle Balkan vilayetlerinde dağıtımına sokan isimlerden birisi de Bursalı Mehmet Tahir Bey'dir.¹¹⁰

Bursalı Mehmet Tahir'in demiryolu personeli dışında seygar posta memurlarından da istifade etmeye çalışması boşuna değildi. Bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve daha sonra Osmanlı siyasetinin en merkezi figürlerinden birisine dönüşecek olan Talat Bey'in kariyeri Bursalı'nın arayışlarını da anlamamızı sağlayacaktır. Mithat Şükrü Bleda'ya kulak verelim:

Talat kendisine verilen görevin seygar posta memurluğu olduğunu öğrenince evvela biraz irkilmiş, fakat bir süre düşündükten sonra görevi kabul ettiğini [posta telgraf başmüdürü] müdüre bildirmişti. Talat vazife gereği posta çantasıyla sınır bölgesine kadar gidip gelecekti. Bunun bizim faaliyetimiz bakımından önemli olduğunu idrak

105 Anadolu vilayetlerindeki örgütsüz propaganda faaliyetlerine ve sürgün, alim/muallim, asker/sivil bürokratların bu faaliyetler bağlamında oynadıkları rollere dair bkz. Serhat Aslaner, "Meşrutiyet Fikrinin Taşraya İntikali ve Uygulanışı: Konya ve Kastamonu Vilayetleri Örneği (1897-1912)", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2023), 27-55.

106 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969), 33.

107 "Kandiye'de kaldığım bir ay zarfında pek az dışarıya çıktım. Hep Jön Türklerin Türkiye haricinde neşrettikleri eski ve yeni gazete ve mecmuaları okumakla vakit geçirdim. Bunlar Girit'e serbestçe giriyor ve okunuyordu. (...) Girit'ten ayrılrken bu gazetelerin bazılarını aldım. Akkrabamdan rahmetli İbrahim Bey'in ihtariyle bunları bavluluma koymayarak boş bir testi içine yerleştirdim. O suretle İzmir'e getirdim ve emin olduğum arkadaşlara okuttum." cümleleri için bkz. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi* (İzmir: İhsan Gümüşkaya Matbaası, 1955), 15-16.

108 Hoca Muhyiddin Efendi Mayıs 1895-Ekim 1896 tarihleri arasında Antalya Bidayet Mahkemesi müstantikliği görevini yürütmektedir. Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücadeleleri Yahut Fırak ve Menfa Hatıraları* (Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326), 2. Abdulhalik Renda bilhassa yaz döneminde Rodos'taki otellerde en fazla müşterinin Mısır'dan geldiğini kaydeder. Bkz. Abdulhalik Renda, *Hatırat* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 48.

109 Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*, 197

110 Muallim Vahyi, *Bursalı Tahir Bey* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334), 63. Mudanya-Bursa şimendüfer komiseri Rüşdü Bey'in Jöntürk olduğuna dair bkz. Fatma Rezan Hürmen, yay. haz., *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2004), 211.

etmişti. Böylece arzu ettiği kimselerle ilişki kurup önerilerini yapmaya, eline geçen gazeteleri gizlice dağıtmaya vakit ve fırsat bulabilecekti.¹¹¹

Okur/Yazar Jöntürklerin yurt içine giren neşriyatın dağıtımında geliştirdikleri stratejilerden birisi de metinleri kalabalıkların toplandığı yerlere bırakmaktı. Daha önce ifade edildiği üzere bu yayınların elde tutulması tercih edilen bir davranış değildi. Bir Jöntürk yayını mütemadiyen yeni gözlerle karşılaşmalıydı. Hatta aşağıdaki örnekte görüleceği üzere imha sürecinde dahi fazlaca kişi tarafından görülme ihtimaline binaen yayınların vilayet merkezlerine birer adet gönderilmesi tavsiye ediliyordu.

"Fakat her ne tab ederseniz behemehal bir tanesini bütün vilayetlere göndermeyi ihmal etmeyiniz. Çünkü posta müdürlerini ve memurlarını bu neşriyattan haberdar etmekte de menfaat vardır. Bunların için bazıları hamiyetli, bazıları da boş boğazdır. *Ekseriya postahannede açılan bir mektup yahut bir gazete seksen kişinin gözünden geçtikten sonra mahvedilir.*"¹¹²

Ancak daha fazla yapılan tavsiye, söz konusu yayınların okunduktan sonra "cem-i nas" olan mahallere bırakılmasıydı ki sokaklar, camiler, medrese/okul, kahvehaneler bunların başında geliyordu.¹¹³ Sokaklar ve duvarlar daha ziyade beyanname türü yayınlar için önemli noktaları teşkil etmekteydi. İçerde basılan/çoğaltılan veya dışarıda temin edilen bir beyanname büyük kalabalıkların görebileceği yerlere asılıyor ve yapıştırılıyordu. Şeyh Zafir'in akrabalarından Hamid Bey'in Harbiye mektebine yapıştırdığı yaftalar¹¹⁴, Tıbbiyelilerin kalabalık sokaklara, cami duvarlarına yapıştırdıkları¹¹⁵, Tahsin Uzer ve arkadaşlarının Makedonya "sokak, cami ve meydan"larında beyanname dağıtması¹¹⁶, Bursa'da öğrenci olan Yahya Sezai'nin arkadaşlarıyla hazırlayıp Hükümet dairesi ve Setbaşı caddesi üzerindeki binalara yapıştırdığı beyannameler¹¹⁷ buna verilebilecek örneklerden sadece birkaçı.

Duvarlara yafta veya beyanname yapıştırmanın dışında daha sıklıkla uygulanan bir başka yöntem ise beyanname, gazete veya risalelerin yine kalabalıklara erişimin yüksek düzeyde olmasını gözeterek herhangi bir alıcı hedef belirlemeksizin dağıtılmasıydı. Bu noktada öne çıkan mekanlar ise kahvehane ve camilerdi. Örneğin İstanbul'da öğrenci olan Yusuf Kemal [Tengirşenk], Kastamonu'ya Jöntürk fikriyatına sahip ağabeyini ziyarete giderken yanında *Mahkeme-i Kübra* ve *Hareket* başta olmak üzere çok sayıda gazete ve risale de götürmüş ve bunları abisinin "Korkma" telkininden de cesaret alarak kahvehanede masaların üzerinde bırakmıştı. Tengirşenk bu eylemin beklenen sonucu doğurduğunu o günden itibaren "evrak-ı muzır" isteyenlerin abisine müracaat etmeye

¹¹¹ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, 23-24. Mezunlarını büyük ölçüde posta teşkilatında istihdam eden Darüşşafaka mezunlarından Ahmet Kemal Akunal'ın Galata postanesindeki görevi ve bu görev esnasında Jöntürk neşriyatının sirkülasyonunda oynadığı rol için bkz. M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemal Akunal* (İstanbul: Kitabevi, 2010), 10.

¹¹² Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 279. [vurgular benim]

¹¹³ Bkz. *Kopya Defterleri*, 297, 408.

¹¹⁴ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 38.

¹¹⁵ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 23-24; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, 139.

¹¹⁶ Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 12.

¹¹⁷ Lale Uzay Akalın, yay. haz., *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay'ın Anıları (1879-1970)* (İstanbul: Tarihi Kitabevi, 2012), 58.

başladığını kaydediyor.¹¹⁸ İstanbul Çarşamba'daki Fethiye kahvesi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye talebesi Hüseyin Suad [Yalçın]'ın -ve belki başkalarının da- *Meşveret* gazetesi ile tanıştığı mekan olmuştu.¹¹⁹ Keza İzmir Kemeraltı'ndaki Askeri Kiraathane de Jöntürk neşriyatının cevelan ettiği okurlarını beklediği duraklardan bir başkasıydı.¹²⁰

Jöntürk neşriyatının camilerdeki tevziatı ise daha büyük ve namaz vakitleri dışında da kalabalık olduğu için selatin camilerde gerçekleşiyordu. İstanbul'da öğrencilik yapan ve Jöntürk yayıncılığının önemli isimlerinden birisine dönüşecek olan hemşehrisi Yunus Bekir [Turan] aracılığı ile muhalif saflara dahil olan Habin Arıöz'ün hatıraları bu açıdan hayli değerlidir:

Altı aydır Avrupa'da çıkan Cemiyetin gazetelerini Ayasofya, Sultan Ahmet, Bayezit ve Fatih camilerinde sabah namazında imam ve cemaat secdeye vardığı sıralarda kapıdan girerek döktüm, öbür kapıdan çıkararak kaçtım.¹²¹

Tıpkı Habib Arıöz gibi Yunus Bekir [Turan] da Fatih Camii'nde *Mizan ve Meşveret* gazeteleri dağıtıyordu.¹²² Cami merkezli dağıtımlar daha ziyade selatin camilerde gerçekleşiyor olmalı ki Edhem Ruhi [Balkan] da *Mahkeme-i Kübra* risalesini bir Kadir gecesinde camilerde dağıttıklarını ve kendisinin de Ayasofya'da tevziat yaptığını aktarır.¹²³ Ahmet Bedevi Kuran Tıbbiyeli Jöntürklerin Fransız postanesinden tedarik ettikleri yayınları Okçu Musa Camii avlusunda bölüşerek dağıtıma çıktıklarını ve bu meyanda "Fatih Medreseleri pencerelerinden gazete ve sair evrak-ı matbua atmakta da meleke peyda" ettiklerini belirtir.¹²⁴ Jöntürkler açısından cami cemaati ve medrese mensuplarının, ulemanın muhalefet saflarına katılması son derece önemlidir.¹²⁵

Jöntürk neşriyatının tedarik edilebildiği mekanlar arasında öne çıkan bir başka grubu da kitapçılar teşkil etmekteydi. Satılması/okunması yasak siyasi metinlerin sahaf ve

118 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde* (İstanbul, 1967), 53-54.

119 Efzayış Suat, *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri* (İstanbul: İstanbul Halk Basımevi, 1943), 6; Hüseyin Suat Yalçın, *Hem Hatırlar Hem Gülerim* (Ankara: Çolpan Kitap, 2021), 12,19. Hüseyin Suat'ı *Meşveret*'le tanıştıran kişi o tarihte Askeri Tıbbiye'de öğrencisi olan Cenap Şahabettin'dir. Cenap Şahabettin ilerleyen yıllarda karantina doktoru olarak görev yapacağı Rodos'ta maiyet memuru ve muallim Abdulhalik Renda ve arkadaşları ile birlikte Jöntürk neşriyatını müzakere edecektir. Bkz. Renda, *Hatırat*, 54-55.

120 Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986), 84.

121 Cevat Hakkı Tarım, *Atatürk Kırşehir'de-İnkılapçı Bir Öğretmen Habip Arıöz* (Ankara: Memleket Matbaası, 1956), 34.

122 Ali Rıza Önder, *Kayseri Basın Tarihi* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 136.

123 "Ethem Ruhi Balkan'ın Hatıralarından, İttihatçılığın Temelini Atanlar", 366-367. Ramazan ayının Jöntürk faaliyetleri açısından daha elverişli olduğuna dair ayrıca bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 8.

124 Jöntürk neşriyatının medreselerde bilhassa dağıtıldığına ilişkin başka tanıklıklar için ayrıca bkz. Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*, 183; Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 474.

125 İsmail Kara'nın Jöntürklük bağlamında ulema-siyaset ilişkilerini detaylı bir şekilde incelediği iki çalışma için bkz. İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/ Muhalefete Katılmak", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4 (1998): 1-25; İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler- II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 7 (1999): 65-134.

kitapçılardan tedarik edilebildiğine ilişkin¹²⁶ çok sayıda anlatıya sahibiz. Ancak Feridun Kandemir'in de altını çizdiği üzere kitapçılar açısından ticari boyutu da olan bu mekanizmanın işleme esnaf ve müşteri arasında kurulacak güvene dayalıydı.

Bir kitapçı dükkanına girdiğiniz vakit ekseriya:

- ... istiyorum diyecek olursanız varsa bile kitapçı:

- Ben öyle kitaplar satmam cevabını verirdi.

Kitapçının istediğiniz kitabı verebilmesi için sizi tanımış olması lazımdı. Sansürün menettiği kitaplar bilhassa aranan, revaçta olan kitaplardı. Sansürün bunları menetmesi bu kitaplar lehine en büyük propaganda ve reklam olurdu.¹²⁷

Bahriye Mektebi talebesinden Muhittin Atayığıt Beyazıd Sahaflar Çarşısı'ndan satın alarak ve kiralarak tedarik ettiği yasak siyasi yayınları satan kitapçılar için "oradaki perakende ve gizli kitap satanlar da bizi öğrenmişlerdi, korkmayarak bize memnu kitapları verirlerdi" derken¹²⁸ esnafın temkinli davrandığına işaret etmekteydi bir anlamda. Yasaklı kitap ihtiyacını Sahaflar çarşısındaki kitapçılardan tedarik edenlerden birisi de Ahmet Bedevi Kuran'dı.¹²⁹

Asaf Tugay'ın yayınladığı jurnallerden birisinde Harbiye Mektebi hocalarından Fazıl Bey özellikle Ermeni kitapçıların bu mesele bağlamında oynadığı role işaret eder:

Ermeni kitapçıların gerek maksad-ı hainanelerini terviç gerekse menafi-i şahsiyelerini temin için erbab-ı fesade zahir oldukları gün gibi aşikardır. Hatta Avrupa'dan gelen kütüb-i muzırın dahi bu hainlerin vasıtası ile intişar etmekte olduğuna ka-niim. (...) Geçenlerde Arakel Efendi'nin dükkanına gitmiş idim.¹³⁰

Ermeni kitapçıların Jöntürk neşriyatını bulundurmaları konusunda benzer gözlemleri paylaşanlardan birisi de Gyula Germanus'tur. Üstelik Germanus'un aktardıklarına bakılırsa Karabet'in dükkanı bir kitapçıdan çok daha fazlası, "ihtilalcilerin" buluşma mekanlarından biridir:

Üniversitedeki arkadaşlarım bir gün böyle bir kitapçı/yayıncıya götürdüler. Asıl adı Karabet idi, ancak samimi çevresi ona Garbis diye hitap ediyordu. Bu kitapçı dükkanının, edipler, yazarlar, okuyucular, sohbet meraklıları, avare beyler ve ihtilalcilerin kahvehane niyetine takıldıkları bir arka odası vardı.¹³¹

5. Buluşma/Okuma Mekanları

Yurtdışındaki Jöntürkler ellerindeki bütün imkanlarla metinleri tedavüle sokmaya çalışırken yurtiçindekiler de bu metinleri temin ve tevzi etmenin de ötesinde merkezde/

¹²⁶ "Kitapçı dükkanlarında muzır kitap ve risalelerin bulunduğu ve satıldığına dikkati çeken" 15 Mayıs 1900 tarihli bir iradeye ve diğer belgelere dair bkz. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 75, 155.

¹²⁷ Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, 61

¹²⁸ Mehmet Korkmaz, haz. *Bahriye Mektebinde Bir Jön Türk Muhittin Atayığıt'in II. Abdülhamid Dönemi Bahriye Mektebi Hatıraları (1892-1898)* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2023), 79.

¹²⁹ Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi* (İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 25.

¹³⁰ Tugay, *İbret*, 1. cilt, 52.

¹³¹ Germanus, *Doğunun Büyüsü*, 35

taşrada bir araya gelerek müzakere etmeye, muhalefet saflarına yeni isim ve kesimleri eklemeye, hareketi olabildiğince kolektif hale getirmeye çaba gösteriyorlardı. Ve bu gayeler doğrultusunda çeşitli mekanlarda bir araya geliyorlardı.

Buluşma ve okuma/tartışma mekanları içerisinde evler ve konaklar gibi mahrem ve korunaklı alanlar başta geliyordu. Örneğin Jöntürk dünyasının maruf simalarından Ahmet Kemal Akunal'ın Taşkasap'taki, İsmail Safa'nın Gedikpaşa'daki evleri Tefik Fikret, Ubeydullah Efendi, Abdullah Cevdet, Samipaşazade Sezai, Hüseyin Siret gibi isimlerin buluşma mekanları arasındaydı.¹³² Tıbbiye öğrencisi Tefik Sağlam, Jöntürk neşriyat ve fikriyatıyla evlerinde yer alan ve "Abdulhamit'ten nefret eden" babasının gazete ve kitap koleksiyonu sayesinde tanıştığını kaydeder.¹³³ Modern/muhafiz Osmanlı siyasi fikirlerinden bahseden literatürle babasının ve babasının arkadaşlarının evlerinde teşekkül eden meclislerde tanışanlardan birisi de Halit Ziya Uşaklıgil'di.¹³⁴ II. Abdülhamit dönemi Trablusgarp'ının hürriyetperver bürokratlarından olan Cami Baykurt bir başka bürokratin, Bedirhanizade Bahri Bey'in konağı için şu cümleleri kurar: "Bedirhanizade'nin evi tam manasıyla bir hanedan konağı idi. Fakat aynı zamanda bir Jöntürk kulübü. Her akşam birkaç ziyaretçisi bulunur."¹³⁵

Evler gibi özel alanların dışındaki buluşma mekanlarında tercihi belirleyen temel faktör dikkati çekmemektir. Bu bakımdan kamuflaj imkanı sunan mekanlar öncelikle tercih ediliyordu ki kahvehaneler bunların başında geliyordu. Örneğin Harbiye Mektebi talebelerinden Ahmet Bedevi Kuran'ın kişisel gayretleriyle ilerleyen Jöntürlük kariyerinin yeni ve örgütlü denebilecek bir aşamaya geçişi, Satvet Lütfi Tozan ile Beyazıt'ta Merkez Kiraathanesi'ndeki ve Türkiye Kiraathanesi'ndeki buluşmaların ardından gerçekleşmişti. Önce Askeri Tıbbiye'de daha sonra Mekteb-i Hukuk'ta talebelik yapan Yusuf Kemal Tengirşenk de Rus komitacılar hakkındaki bilgilerini bir kahvehanede edinmişti.¹³⁶ Tengirşenk'in aktardığına göre Tıbbiye talebeleri Sirkeci civarındaki Cezayir-i Bahr-i Sefid Kiraathanesi'ne takılıyorlardı.¹³⁷ Daha önce aktarıldığı üzere Çarşamba'daki Fethiye kahvesi de Jöntürklerin buluşma mekanları arasındaydı. Bezmi Nusret'in anlatımına göre ise İzmir'de "üç irfan merkezi" vardı ve kendisi de Jöntürk sözlü propagandasının en kudretli isimlerinden olan Şair Eşref ile¹³⁸ bunlardan birisinde tanışmıştı.

Bu tarihte İzmir'de üç irfan merkezi vardı. Birincisi Ömer Lütfi Efendi'nin taht-ı isticarında (...) bulunan askeri kiraathane, ikincisi (...) Mehmet Efendi'nin işlettiği Ek-

132 Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemal Akunal*, 12.

133 Tefik Sağlam, *Nasıl Okudum*, yay. haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Yılı Kutlama Yayınları, 1981), 2.

134 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1936), I. cilt, 38, 137, 163.

135 Arı İnan, yay. haz., *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikasında Hayat Çöl İnsanları Sürgünler ve Jön Türkler* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 21.

136 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 36.

137 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 44.

138 Bezmi Nusret, Eşref'in kudretine dair "İstibdat devrinde onun hicviyeleri bütün vatanseverlerin ağızlarında dolaşırdı" der. Bkz. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, 44. Tahir Olgun'un Eşref'in hicviyelerine dair yazdıkları ise Jöntürk propagandasının salt yazılı/basılı metinler üzerinden anlaşılamayacağına düşündürecek denli önemlidir: "Jön Türklerin Meşveret gazetesiyile olan mücâhedâtına ehemmiyet vermeyen devr-i sâbık ricâli, Eşref-i ateş-zebânın kıta'ât-ı hicviyesiyle ettiği cihâd-ı ekberden pek ziyâde çekinirdi. Çünkü Ceride-i Meşvereti hemen kimse görüp okuyamadığı halde hicviyyât-ı Eşref'i herkes işitip yazar, yazdırırdı." Bkz. Tahirü'l Mevlî, *Edebiyat Lugati* (İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994), 53-54.

mekçi başı Kıraathanesi, üçüncüsü Tilkilikte Giritli Hasan Efendi'nin ve Ali Ağa'nın kahvehaneleri. Bütün münevverler bu kıraathanelerde toplanır başka yerlere gitmezlerdi. Şair Eşref ile de iptida burada [Askeri Kıraathane'de] görüştüm.¹³⁹

Kategorik olarak kahvehanelerden ayıramayacağız birahane ve gazinolar da Jöntürklerin sıklıkla buluştuıkları mekanlar arasındaydı. Esasen Manisa'da yaşayan ancak senenin bir kısmını İzmir'de geçiren Halil Menteşe yukarıdaki üç kahvehanelenin yanısıra kimi gazinoların da bir toplaşma merkezi olduğunu belirtir:

Senede bir iki ayımı İzmir'de geçiriyordum. Sultan Hamid zamanında her yerde hürriyetperverler birbirlerini bulurlar, kendilerine köşeler kurarlar, oralarda dertleşirlerdi. İzmir'de rıhtım üzerinde Kramer Gazinosu'nda, Frenk mahallesinde Haylayf pastanesinde bizim de köşelerimiz vardı.¹⁴⁰

Selanik'te Olimpos, Yonyo Jöntürk zabitlerinin sıklıkla bir araya geldiği gazinolar olarak ön plana çıkıyordu.¹⁴¹ II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreterliğini de yapacak olan Mithat Şükrü Bleda Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu kadrosunun sık sık Yorgo birahanesinde veya Selanikli Rahmi Bey'in dayısı Hıfzı Bey'in evinde toplandıklarını ve cemiyeti kurmaya buralardaki buluşmalarda karar verildiğini kaydeder.¹⁴²

Öte yandan muhtelif meslek kollarına mensup dükkanlar birer dağıtım veya saklama merkezi olduğu kadar¹⁴³ tıpkı Arakel'in kitapçı dükkanında olduğu gibi buluşma mekanı rolü de oynayabiliyorlardı. İstanbul'dan uzakta buna benzer bir mekan saatçi Ahmet Efendi'nin dükkanı idi.

"Ahmet Efendi yurtsever ve uyanık fikirli bir adamdı. Az zamanda kendisine uygun arkadaşlar bulmakta zorluk çekmedi. Pariste çıkan ve İttihadı terakkinin organı olan *Meşveret* gazetesi her hafta muntazaman geliyor ve hep beraber okuyorduk."¹⁴⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti adına İzmir'e giden Doktor Nazım kendisine maske meslek olarak tütüncülüğü seçmiş ve bir tütüncü dükkanı açmıştı. Ve burada, Halil Menteşe'nin ifadeleriyle,

139 Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, 44.

140 Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi*, 118. Jöntürk fikriyatına yakın iki ismin Tokadizade Şekip ve Ebubekir Hazım Tepeyran'ın İzmir'de Kramer ve Luko gazinolarında sık sık buluşup uzun uzun konuştuklarına dair bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar* (İstanbul: Pera Yayınları, 1998), 143.

141 Behiç Erkin, "Atatürk'ün Selânik'teki Askerlik Hayatına Ait Hâtıralar", *Belleten* 80 (1956): 599-604, 600; Galib Vardar, *İttihat ve Terakki İçinden Dönenler*, yay. haz. Samih Nafiz Tansu (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960), 66.

142 Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, 1979, 21.

143 Ahmet Bedevi Kuran Yeni Cami civarındaki bir şemsiyeci dükkanını gazete ve haberleşme evraklarını bırakmak için kullandıklarını belirtir. Leskovikli Mehmet Rauf arkadaşlarından birisinin okuduğu materyalleri bir sucu dükkanında sakladığını söyler. Osman Onbulak ise Avrupa'dan gelen gazete ve risaleleri dağıtmadan önce amcasının Unkapanı'ndaki dükkanında saklar. Bkz. Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, 49; Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 59-60; Sermet Onbulak, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü* (İstanbul: VTT Yayıncılık, 2017), 15.

144 Asaf Gökbel, Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, 1. cilt (Aydın, Aydın Halkevi Neşriyatı, 1936), 123.

Doktor İzmir'de Meşrutiyet ilanına kadar gizli olarak vazifesini yaptı. İzmir Kolordu zabitanını ve İzmir'in münevverlerini Cemiyete bağladı. Yakup Ağa adı ile yaşadı. İkiçeşmelik'te bir tütüncü dükkanı açmış, önüne de fes kalıpları koymuş isteyenlerin feslerini kalıplar, fakat müsait gördüklerine de ihtilal kalıpları geçirirdi.¹⁴⁵

Kimi zaman ve daha az rastlanmakla beraber dükkanlar sadece bir buluşma ve tartışma mekanı değil aynı zamanda cemiyet merkezi de olabiliyordu. İTC Kızanlık şubesi bu nadir örneklerden birisiydi. Söz konusu şubenin müdürü olan Hayri Efendi Cemiyet'e yazdığı bir mektubunda "Burada bir bakkal dükkanım var. Cemiyet orada gizlice toplanıyor." demektedir.¹⁴⁶

Jöntürk fikriyatına mensup zevatın buluşma, okuma, tartışma mekanları arasında zikredilmeyi hak eden mekanlardan birisi de tekkelerdir. Tekkeler, camilerin evrak dağıtımında öne çıkmasına mukabil, daha ziyade buluşma/okuma mekanı olarak göze çarpmaktadır. Cami Baykurt'a kulak verecek olursak ayınların (dolayısı ile kalabalıkların bir araya gelmesinin) yasaklanmadığı tekkeler birer fikir kulübü gibi idiler ve "bu suretle birbirlerini yakından tanıyan dervişler arasında İnkılapçılık fikri, daha emin surette yayılmaktaydı".¹⁴⁷ Bütün tarikat ve tekkelerin bir muhalefet mahfili olduğunu söylemek imkansız olmakla beraber konumuz bağlamında Mevlevihanelerin özel bir yer işgal ettiğinin altını çizmek gerekir. Yenikapı Mevlevihanesi'nin Mithat Paşa ile yakınlığı ve I. Meşrutiyetin ilanı sürecinde oynadığı rol¹⁴⁸, veliahd Mehmed Reşad'ın Mevlevi oluşu ve buna ilaveten Konya'daki Mevlevi şeyhinin cülus merasimlerinde sultana kılıç kuşandırması yüzünden sıkı gözetim ve baskı altında tutulması gibi nedenler Mevlevilerin muhalefet saflarına yer almalarına yol açmıştı. Mevlevilerin Jöntürk neşriyatı ile ilişkisine dair en nitelikli örneklerden birisini İhtifalci Mehmet Ziya Bey Bursa Mevlevihanesi bağlamında verir:

"Bursa İdadisi Müdürlüğü'nde bulunduğum esnada, geceleri mevlevihanede toplanırdık. Şeyhül'l-ve kale iken vefat eden ayan-ı kiramdan Bursalı Rıza Efendi merhumun mahdumları Şehr-i Zor mutasarrıflığından mazul olup Bursa'da ihtiyar-ı ikamet etmiş olan Rüştü Paşa, dergah-ı mezkur postnişini Mehmet Şemseddin Dede Efendi Hazretleri, Şam-ı Şerif Niyabet-i Şer'iyesinden munfasıl Taip Efendi ve Çaderî Ali Bey merhumlarla daha bazı havass-ı Mevleviye, Paris'te intişar edip bilvasıta gelen gazeteleri okurduk. Hatta Rüştü Paşa merhum, bazen pek asabi bir halde dergaha geldikçe bizlere hitaben, "Efendim! Efendim! Bunları sokaklara atmalı, herkes okusun, anlasın" demekten kendini alamazdı..."¹⁴⁹

145 Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi*, 120.

146 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 261.

147 İnan, *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikasında*, 27.

148 Midhat Paşa'nın Yenikapı Mevlevihanesi ve Özbekler Tekkesi hakkında bağlantısı için bkz. O. S. Kocahanoğlu, yay. haz. *Midhat Paşa'nın Hatıraları Mir'at-ı Hayret*, 2. cilt (İstanbul: Temel Yayınları, 1997), 345-347. Tekkelerin muhalefet saflarına geçişine dair ayrıca bkz. İsmail Kara, "Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri", *Dergah* 43 (1993): 14-15.

149 İhtifalci Mehmet Ziya Bey, *Yenikapı Mevlevihanesi*, Murat A. Karavelioğlu yay. haz. (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 182 /dn.77. İzmir Mevlevi şeyhi Nurettin Efendi de şehirdeki ve yurtdışındaki Jöntürklerle irtibat halindeydi ve bu irtibatlar dolayısıyla Tokadizade Şekip, Abdulhalim Memduh, Tevfik Nevzat ile beraber Bitlis'e sürgüne gönderilecekti. Bkz. Sabahattin Çağın, *Tokadizade Şekip* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1998), 26, 36. [vurgular benim]

Mevleviliğin yanısıra Jöntürklerle ilişkisi bağlamında öne çıkan tekkelerden birisi de Kocamustafapaşa Bedevi Tekkesi ve Paris'le irtibatla olduğu tespit edildiği için ailesi ile birlikte Trablusgarp'a sürgüne gönderilen "mücahid-i hürriyet"¹⁵⁰ Şeyh Naili Efendi'dir. Keza 1826'dan itibaren siyasi merkezle gerilimli bir ilişkisi olan Bektaşî tarikati-ne mensup kimi tekkeler de bu dönem de bir Jöntürk mahfili olarak karşımıza çıkmaktadır ki İstanbul'un çeperinde, Rumeli Hisarın'daki ve Selanik'teki Bektaşî tekkelerini bu meyanda zikredebiliriz.¹⁵¹ Kazım Karabekir'in abisinin mensup olduğu Aksaray'daki Oğlanlar Tekkesi de ihbarlar sonucu baskına uğrayan ve aranan bir başka tekke'dir.¹⁵²

Yukarıda zikredilen muhtelif mekanlara ilaveten ve belki hepsinden daha yoğun olarak işleyen mekanlar arasında yüksek okullar ve kışlaların olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber bu çalışma boyunca çeşitli vesilelerle aktarılan örnekler içerisinde çokça yer aldıkları için ve tekrara mahal vermemek adına okullar ve kışlalar/askerler üzerinde ayrıca durmayacağım. Bu noktada Tahsin Uzer'in "Cemiyet mensupları İstanbul'da hemen hemen mektep talebelerinden, gençlerden mürekkepti"¹⁵³ tespitiyle iktifa edilebilir. Kışlalar veya askerler söz konusu olduğunda ise şunu hatırlatmakta yarar var: Bu metin boyunca doğrudan ve dolaylı olarak işaret edildiği üzere İstanbul'daki Harbiye ve Bahriye mektepleri kuruluşundan itibaren hem öğrenci hem de hoca kadrosu itibarıyla Jöntürk hareketinin içerisinde etkin olarak yer almışlardı. Bu mekteplerden mezun olan askerlerin yoğun olarak görev yaptıkları Balkanlardaki III. Ordu da tıpkı bu mektepler gibi hem geniş bir Jöntürk havuzuna dönüşmüş hem de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda temel bir rol oynamıştı. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesi ise bu bağlamda bir çarpan etkisine yol açmış ve Balkanlardaki rüzgar hızla imparatorluk sathına yayılmıştır. Bu birleşim aynı zamanda Paris'teki İttihatçıları da etkilemiş ve Cemiyet'in okur muhatapları bağlamında asker ve kışlalar daha öne çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁴ Zira yeni ve daha aktivist ruhun öncelikle makes bulması gereken yerler buralardı.

Sonuç

Yeni Osmanlıların siyasi düşüncelerini ele aldığı eserinde Şerif Mardin "Yeni Osmanlıların (...) propagandacı çabaları, Osmanlı anayasasının ilanında fazla önemli değildi ama Abdülhamid'in bu anayasayı yürürlükten kaldırmakla suç işlediği inancının yerleşmesi de hayli önemliydi" der ve ekler "Yeni Osmanlıların ortaya çıkışlarından önce yaygın olmayan sultan aleyhindeki gizli muhalefeti 1879 ve 1908 yılları arasında besleyen bu

¹⁵⁰ Ekrem Reşad, Osman Ferid, *1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevval-i Osmani*, Matbaa-i Ahmed İhsan [iç kapakta Matbaa-i Amedî], 1325, 184. Yine "inkılapçı" şeyhlerden İmrahor Tekkesi şeyhi Necmeddin Efendi de Trablusgarp'a sürülen bir başka şeyhtir. Bkz. İnan, *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikasında*, 27.

¹⁵¹ M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, (New York: Oxford University Press, 1995), 53.

¹⁵² Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 28.

¹⁵³ Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 17.

¹⁵⁴ Propaganda faaliyetlerinin askerlere yoğunlaşmasını tavsiye eden örnekler için bkz. *Kopya Defterleri*, 263-264, 304, 332, 375, 385. Şerif Mardin bunu yayıncı ve aktivist Jöntürklerin halkın politik beklentilerini karşılayamayacağını anlamalarına bağlar ve "Osmanlı İmparatorluğu içinde istenen hareketi meydana getirebileceklerine inandıkları bir unsur" olarak askere yöneldiklerini belirtir. Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (İstanbul: İletişim, 2005), 306 [ilk baskı 1983]. Mardin'in bu tespitinde haklılık payı olmakla beraber Jöntürklerin halktan vazgeçme fikrinin tartışılabileceği kanaatindeyim.

inançtır."¹⁵⁵ 1890'ların ortalarından itibaren ivme kazanarak geniş bir yaygın evrenine dönüşen Jöntürk neşriyatı, Şerif Mardin'in bahsettiği inancı ve bu inancı elitler başta olmak üzere bütün toplumsal katmanlara yaymayı amaçlıyordu.

Jöntürkler bunu temelde gazete, risale ve beyannameler aracılığıyla yapıyorlardı. Paris, Cenevre, Kahire başta olmak üzere imparatorluk dışındaki pek çok bölge ve bir ölçüde Osmanlı vilayetleri bu metinlerin üretildiği, ilk basıldığı yerleri teşkil ediyordu. Ve anlaşılana kadar etki edebiliyordu. Şüphesiz bu metinlerin birer propaganda metni olması ve potansiyel muhataplarının dini ve etnik açıdan büyük çeşitlilik arz etmesi de muhteva ve üslup üzerinde belirleyici bir rol oynamaktaydı.

Şapograf, litograf ve daha az ölçüde matbaalarda basılan bu metinlerin basılması kadar ve belki daha da önemli olan husus ise bu metinlerin sirkülasyona girmesi, müstakbel okuyucusuna ulaşmasıydı. Bu nokta, bir yandan Osmanlı hinterlandını kuşatan bir dağıtım ağının faaliyete geçerek metinleri yurt içine sokması bir yandan da bu makalede okuyucu/okur Jöntürk olarak tanımlanan yurtiçindeki muhaliflerin devreye girerek metinlerin tedavül düzeyini artırması anlamına geliyordu. Üstelik yurtiçindeki nispeten daha pasif muhalif tavırlar içerisinde olan bu kesim; yabancı postaneler, sahiller başta olmak üzere geçirgen sınır bölgeleri, bireysel çabalarla sınırlı sayıda içeriye sokulabilen metinlerin -bu defa içerde- yeniden çoğaltılmasını da sağlıyordu. Yurtiçinde kullanılan çoğaltma tekniklerinde daha ziyade istinsah, fotoğrafılayarak çoğaltmak, şapograf ve litograf gibi ucuz, taşınabilir ve siyasi açıdan risksiz yöntemler tercih ediliyordu. Ve nihayet bu metinlerin; camiler, kahvehaneler, okullar, kışlalar gibi kalabalık mekanlar üzerinden dağıtımına sokulması ve okuyucusuyla buluşması, içerdeki Jöntürklere müşterek bir gündem telkin etmesi, okuma ve tartışma ameliyeleri üzerinden grup asabiyesini ve eyleme geçme arzusunu artırması.

İstinsah, şapograf ve litografı çoğaltmanın temelde el yazısına yani metnin yeniden yazılmasına dayanıyor oluşu bu yöntemlerle basılıp tedavüle giren metinlerin standart olup olmadıkları bu çalışmada işaret edilerek geçilen ama üzerinde etraflıca durulmayı hakeden meselelerden birisidir. Şayet "1908 ihtilali"nin gerçekleşmesinde bu neşriyata bir paye vereceksek -ki vermeliyiz- bunu, ihtilali şapograf/litograf ihtilali şeklinde ni-teleyerek yapmak çok da yanlış olmasa gerek.

II. Abdülhamit döneminin özellikle taşra vilayetlerindeki okuyucu Jöntürklere II. Meşrutiyet devri taşrasının da siyasal aktörlerine dönüşecektir. Siyaset veya yerel siyaset bağlamında kendisini hissettiren bu izleğin yayıncılık tarihinde bir karşılığı olup olmadığı üzerinde düşünmeye değer bir sorudur. Yurtiçinde ya da yurtdışında, yayıncı ya da okuyucu, Jöntürk olmak demek biraz da basım/dağıtım süreçlerine dair maharet kesbetmek demektir. Bir Jöntürkün yazar, mürettip, kağıt/mürekkep veya baskı aletleri mütehasısı olması nadir görülen bir durum değildi zira ve II. Meşrutiyetin ilanını müteakip yaşanan basın patlamasının sebeplerinden birisi de kesbedilmiş bu maharetti belki de. Ancak bunu görebilmek için neşriyat tarihinin bu ihmal edilen alanına dair daha fazla çalışma yapmak gerekecek.

155 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 448-449.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Tezler

- "Ethem Ruhi Balkan'ın Hatıralarından, İttihatçılığın Temelini Atanlar". *Hatıralar Vesikalar Resimlerle Yakın Tarihimiz*. 2 cilt, İstanbul: Türkp petrol, [t.y.].
- Ahmet Rasim. *Muharrir, Şair, Edip*. Yay. Haz. Kazım Yetiş. İstanbul: Tercüman, 1980.
- Akalın, Lale Uzey. *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzey'in Anıları (1879-1970)*. İstanbul: Tarihiçi Kitabevi, 2012.
- Aksoy, Yaşar. *Bir Kent Bir İnsan İsmir'in Son Yüzyılı S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986.
- Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Aslaner, Serhat. "Meşrutiyet Fikrinin Taşraya İntikali ve Uygulanışı: Konya ve Kastamonu Vilayetleri Örneği (1897-1912)". Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2023.
- Ateş, Sabri. *Tunalı Hilmi Bey-Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Çağın, Sabahattin. *Tokadizade Şekip*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1998.
- Diğiroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.
- _____. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye". *Osmanlı Araştırmaları* 56, 2020, 225-258.
- Ekrem Reşad, Osman Ferid. *1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevval-i Osmani*. Matbaa-i Ahmed İhsan [iç kapakta Matbaa-i Amedî], 1325.
- Emre, Ahmet Cevat. *İki Neslin Tarihi*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.
- Erbil, Arif. *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*. Yay. Haz. Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu. Ankara: Alternatif Yayınları, 2004.
- Erişirgil, M. Emin. *Bir Fikir Adamının Romanı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951.
- Erkin, Behiç. "Atatürk'ün Selânik'teki Askerlik Hayatına Ait Hâtıralar". *Belleten* 80, 1956, 599-604.
- Eryüksel, Hasan. *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Anıl Matbaası, 1949.
- Es, Hikmet Feridun. *Tanımadığımız Meşhurlar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009.
- Germanus, Gyula. *Doğu'nun Büyüsü*. İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019.
- Giritli Bir Türk. *Fırak*. Kahire: Matbaa-i İctihad, 1906.
- Gökbel, Asaf ve Hikmet Şölen. *Aydın İli Tarihi*. Aydın: Aydın Halkevi Neşriyatı, 1936.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- _____. *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1995.
- Hoca Muhyiddin. *Hürriyet Mücadeleleri Yahut Fırak ve Menfa Hatıraları*. Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326.
- Hürmen, Fatma Rezan. *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
- İbrahim Temo. *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*. İstanbul: Arba, 1987.
- İhtifalci Mehmet Ziya Bey. *Yenikapı Mevlevihanesi*. Yay. Haz. Murat A. Karavelioğlu. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- İnan, Arı. *Cami Baykurt'un Anıları ile Son Osmanlı Afrikasında Hayat Çöl İnsanları Sürgünler ve Jön Türkler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid*. Yay. Haz. Türkmen Törel, Ankara: Kripto, 2012.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*. Yay. Haz. İsmail Kara. İstanbul: Dergay Yayınları, 2000.
- Kandemir, Feridun. *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*. İstanbul: Muhit Yayınları, 1975.
- Kara, İsmail. "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4, 1998, 1-25.
- _____. "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler- II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 7, 1999, 65-134.
- _____. "Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri". *Dergah* 43, 1993, 14-15.
- _____. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, 1. c., İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Karabekir, Kazım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret. *Bir Roman Gibi*. İzmir: İhsan Gümüşkaya Matbaası, 1955.
- Korkmaz, Mehmet. *Bahriye Mektebinde Bir Jön Türk Muhittin Atayığıt'ın II. Abdülhamid Dönemi Bahriye Mektebi Hatıraları (1892-1898)*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2023.
- Kuran, Ahmed Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Baha Matbaası, 1956.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Leskovikli Mehmet Rauf. *İttihat ve Terakki Ne İdi?*. Yay. Haz. Bülent Durbaş. İstanbul: Arba Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim, 2005.
- _____. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentешenin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Midhat Paşa'nın *Hatıraları Mir'at-ı Hayret*. 2 cilt. Yay. Haz. O. S. Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- Muallim Vahyi. *Bursalı Tahir Bey*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334.
- Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*. İstanbul: Kitabevi, 1995.
- Mustafa Ragıp. *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*. Yay. Haz. Raşan Aktaş. İstanbul: Bengi Yayınları, 2007.
- Okar, Mehmet Ali. *Osmanlı Balkanlarının Son On Yılı*. Yay. Haz. Ahmet Mesut Okar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Onbulak, Sermet. *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü*. İstanbul: VTT Yayıncılık, 2017.
- Osmanlı Terakki ve İttihat ve Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*. Yay. Haz. C. Emiroğlu, K. Emiroğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Öksüz, Mert. *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali*. İstanbul: Libra, 2022.
- Önder, Ali Rıza. *Kayseri Basın Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Özgül, M. Kayahan. *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemal Akunal*. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Renda, Abdulhalik. *Hatırat*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Sağlam, Tevfik. *Nasıl Okudum*. Yay. Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Yılı Kutlama Yayınları, 1981.
- Suat, Efzayış. *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri*. İstanbul: İstanbul Halk Basımevi, 1943.
- Süleyman Tevfik [Öztorluoğlu]. *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türki*. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.
- Tahirü'l Mevlevî. *Edebiyat Lugati*. İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Tarım, Cevat Hakkı. *Atatürk Kırşehir'de-İnkılapçı Bir Öğretmen Habip Arıöz*. Ankara: Memleket Matbaası, 1956.
- Tekçe, Güngör. *Zafır Konağında Bir Tuhaf Zaman*. İstanbul: YKY, 2007.
- Tengirşek, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*. İstanbul, 1967.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Hatıralar*. İstanbul: Pera Yayınları, 1998.
- Tugay, Asaf. *İbret*. 2 cilt. İstanbul: Okat Yayınevi, 1962.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. *Kırk Yıl*. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1936.
- Uzer, Tahsin. *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979.
- Vardar, Galib. *İttihat ve Terakki İçinden Dönenler*. Yay. Haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960.
- Yahya Kemal [Beyatlı]. *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. İstanbul: Baha Matbaası, 1973.
- Yalçın, Hüseyin Suat. *Hem Hatırlar Hem Gülerim*. Ankara: Çolpan Kitap, 2021.
- Yalman, Ahmet Emin. *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Yeğenağa, Ali Münif. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*. Yay. Haz. Taha Toros, İstanbul: İSİS, 1996.
- Yenilmez, Hasan. "II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)". *Türkiye İnan Araştırmaları Dergisi* 2, 2022, 29-55.
- Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter". *Osmanlı Araştırmaları* 50, 2017, 175-218.
- _____. "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası". *Kebikeç* 52, 2021, 69-104.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.youtube.com/watch?v=J2-KY42PH3U&t=1559s>, Son Erişim Tarihi: 02.04.2024.